

ΦΥΣΙΣ - ΔΙΔΑΧΗ - ΑΣΚΗΣΙ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες ποιητὲς καὶ πεζογράφοι ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ σοβαρώτατο θέμα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀγωγή, σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ διαμόρφωσις ἐνὸς τέλειου ἀνθρώπου μὲ μιὰ ὁλοκληρωμένη προσωπικότητα. Ὁ Ὅμηρος, ἐκπρόσωπος τοῦ ἀρχαιότερου ἀριστοκρατικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, καθορίζει τὸν στόχο τῆς ἀγωγῆς τῆς ἐποχῆς του μὲ τὸν στίχο αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων (Ζ 208), τὸν ὁποῖο ὁ Ἰππόλοχος ἀπηύθυνε στὸν υἱὸν του τὸν Γλαῦκο, ὅταν τὸν ἔστειλε στὴν Τροία. Ὁ Ἰππόλοχος μὲ τὴν σύντομη καὶ ἀπλῇ αὐτῇ ἐντολῇ τὸν παρώτρυνε «πάντοτε νὰ πρωτεύῃ καὶ νὰ ὑπερέχῃ τῶν ἄλλων».

Ὁ ἴδιος στίχος ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν ραψ. Α, τὸν ὁποῖο ὁ Πηλέας ἀναφέρει στὸν υἱὸν του τὸν Ἀχιλλέα κατὰ τὴν ἀναχώρησί του μὲ τὸν παιδαγωγὸ Φοῖνικα διὰ τὴν Τροία¹. Μὲ τὸν στίχον αὐτὸν ὁ Πηλέας συμβουλεύει τὸν νεαρὸ καὶ ἄπειρο ἥρωα νὰ ἀνταγωνίζεται διαρκῶς, ὥστε νὰ διακρίνεται μεταξὺ τῶν ἄλλων. Ὁ W. Jaeger² γράφει σχετικῶς: «Εἰς τὴν βραχεῖαν αὐτὴν φράσιν ὁ ποιητὴς συνοψίζει εὐστόχως τὸ ἀριστοκρατικὸν φρόνημα».

Ὁ Ὅμηρος, ἀναφερόμενος στὸ παιδευτικὸ πρόβλημα τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας του, μνημονεύει δύο ἀρίστους παιδαγωγούς: τὸν Χείρωνα καὶ τὸν Φοῖνικα.

Ὁ Χείρων, υἱὸς τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Φιλύρας, εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν σοφὸς παιδαγωγὸς ὠρισμένων ἡρώων τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους. Στὴν ραψ. Α τῆς Ἰλιάδος ἀναφέρεται ὅτι αὐτὸς ἐδίδαξε στὸν Ἀχιλλέα τὴν χειρουργικὴ καὶ τὴν φαρμακευ-

1. Βλ. Ἀντ. Μ. Ἰσιγὼνη, *Ἱστορία τῆς Παιδείας*, Ρόδος 1958, σ. 16 καὶ Ἰ. Μ. Ἀρβανίτη, *Ὁ Σοφοκλῆς ὡς παιδαγωγός*, Ἀθῆναι 1973, σ. 226.

2. Παιδεία. *Ἡ μόρφωσις τοῦ Ἑλλήνου ἀνθρώπου*, μετάφρ. Γ. Π. Βερροῦλου, τόμ. Α', ἐκδ. 4η, Ἀθῆναι 1968, σ. 41.

τική τέχνη³. Ὅταν ὁ Εὐρύπυλος τραυματίζεται στὸν δεξιὸ μηρὸ ἀπὸ τὸν Πάρι (Α 580 κ.ε.), λέγει στὸν Πάτροκλο νὰ τὸν σώσει, μεταφέροντάς τον στὸ μαῦρο πλοῖο καὶ ἐκεῖ νὰ τὸν θεραπεύσῃ:

Ἄλλ' ἐμὲ μὲν σὺ σώωσον ἄγων ἐπὶ νῆα μέλαιναν,
μηροῦ δ' ἔκταμ' οἰστόν, ἀπ' αὐτοῦ δ' αἶμα κελαϊνὸν
νίζ' ὕδατι λιαρῷ, ἐπὶ δ' ἥπια φάρμακα πάσσε,
ἐσθλά, τά σε προτί φασιν Ἀχιλλῆος δεδιδᾶσθαι,
ὃν Χείρων ἐδίδαξε, δικαιοτάτος Κενταύρων. (Α 828 - 832)

Στὸ χωρίο αὐτὸ ἔχομε τὸ πρῶτο κλασσικὸ παράδειγμα διδασκαλίας στὴν ἥρωική ἐποχή. Τὸ μάθημα γίνεται μὲ σαφήνεια καὶ μεθοδικότητα. Ὁ Πάτροκλος πρῶτον πρέπει νὰ μεταφέρῃ τὸν τραυματία Εὐρύπυλο στὸ μαῦρο πλοῖο, διὰ νὰ σωθῇ. Ἐν συνεχείᾳ ὀφείλει νὰ ἀφαιρέσῃ τὸ βέλος ἀπὸ τὸν μηρὸ του, νὰ ἀποπλύνῃ τὸ μελανὸ αἶμα ἀπὸ αὐτὸν μὲ χλιαρὸ νερὸ καὶ νὰ ἐπαλείψῃ τὸ τραῦμα μὲ καταπραϋντικά καὶ ἱαματικά βοτάνια. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία τοῦ Εὐρύπυλου ὅτι ὁ Πάτροκλος ἔχει διδαχθῇ αὐτά, ὅπως λέγουν, ἀπὸ τὸν φίλο του τὸν Ἀχιλλέα (τά σε προτί φασιν Ἀχιλλῆος δεδιδᾶσθαι, στίχ. 831), τὸν ὁποῖον ἐδίδαξε ὁ Χείρων (ὃν Χείρων ἐδίδαξε, στίχ. 832)⁴.

Στὴν ραψ. Ι τῆς Ἰλιάδος ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει ὅτι ὁ Πηλέας ἀνέθεσε στὸν παιδαγωγὸ Φοῖνικα νὰ συνοδεύσῃ τὸν νέο καὶ ἄπειρο Ἀχιλλέα στὴν Τροία καὶ νὰ συνεχίσῃ τὸ παιδευτικὸ ἔργο του καὶ στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὥστε νὰ διαπλάσῃ σὲ αὐτὸν ἕναν ἄριστο χαρακτήρα.

Μετὰ τὴν σοβαρὴ δημιουργηθεῖσα διένεξι μεταξὺ τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονα ἐξ αἰτίας τῆς Βρησηίδος, ὁ Ἀχιλλέας χολωμένος ἐγκατέλειψε τὸν ἐναντίον τῶν Τρώων ἀγῶνά του. Ὁ Ἀγαμέμνων, ἐπειδὴ συναισθάνθηκε τὸ σφάλμα, στὸ ὁποῖο ὑπέπεσε κατὰ τὴν φιλονικία ἐκείνη, καὶ ἐπειδὴ ἐθεώρησε τὸν ἑαυτὸν του ὑπεύθυνο διὰ τὴν ἀποχή τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴν μάχη, ἔστειλε πρεσβεία σὲ αὐτόν, ἀποτελουμένην ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεά, τὸν Αἴαντα καὶ τὸν Φοῖνικα, νὰ τὸν μεταπεισοῦν, ὥστε νὰ ἐπανέλθῃ στὴν μάχη καὶ νὰ βοηθήσῃ τοὺς Ἀχαιοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐκινδύνευαν. Ὁ Ἀχιλλέας ὁμως παρὰ τίς συγκινητικὰς ἱκεσίες τοῦ Ὀδυσσεά παραμένει ἀμετάπειστος. Βλέποντας ὁ Φοῖνιξ τὸν Ἀχιλλέα νὰ παραμένῃ πεισματωδῶς ἐκτὸς μάχης καὶ νὰ ἐμμένῃ στὴν ἀπόφασί του νὰ ἐπιστρέψῃ μὲ τοὺς ἄνδρες του στὴν πατρίδα του τὴν Φθία καὶ ἀκούοντας αὐτὸν νὰ τοῦ λέγῃ ὅτι μπορεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ, ἂν θέλῃ, διότι αὐτὸς δὲν θὰ

3. Βλ. Jaeger, *Παιδεία*, β.π., τόμ. Α', σ. 60.

4. Βλ. Κ. Μητροπούλου, *Ὅμηρον Ἰατρικά, Πλάτων 14* (1962) 151.

τὸν ἀναγκάσῃ νὰ ταξιδεύσῃ μαζί του, μὲ δάκρυα στὰ μάτια δηλώνει ὅτι δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ μείνῃ μόνος του στὴν Τροία μακριὰ ἀπὸ αὐτόν, διότι:

*Σοὶ δέ μ' ἔπεμπε γέρων ἱππηλάτα Πηλεὺς
ἡματι τῷ ὅτε σ' ἐκ Φθίης Ἀγαμέμνονι πέμπε
νήπιον, οὗ πω εἰδόθ' ὁμοίου πολέμοιο,
οὐδ' ἀγορέων, ἵνα τ' ἄνδρες ἀριπρεπέες τελέθουσι.
Τοῦνεκά με προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα,
μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι προηκτῆρά τε ἔργων. (I 438 - 443)*

Ἐδῶ δηλ. ὁ Φοῖνιξ λέγει στὸν Ἀχιλλέα τὰ ἑξῆς: «Διὰ σένα μ' ἔστειλε ὁ γέρων ἱππότης Πηλεὺς τὴν ἡμέρα ἐκείνη, ὅταν σὲ ἔστειλε στὸν Ἀγαμέμνονα ἀπὸ τὴν Φθία νέον καὶ μὴ γνωρίζοντα ἀκόμη τίποτε ἀπὸ ἕναν κοινὸ πόλεμο καὶ ἀπὸ δημόσιες ἀγορεύσεις, ὅπου οἱ ἄνδρες γίνονται μεγαλοπρεπεῖς. Δι' αὐτὸ μὲ ἔστειλε νὰ σὲ διδάσκω ὅλα αὐτὰ ἐδῶ, διὰ νὰ γίνῃς καὶ ρήτορας λόγων καὶ ἐκτελεστής ἔργων».

Στοὺς στίχους αὐτοὺς ἐμπεριέχεται τὸ παιδευτικὸ ἰδεῶδες τῆς ὁμηρικῆς ἀριστοκρατίας, ἀποβλέπον τόσον στὴν πνευματικὴ διαπαιδαγώγησι τοῦ ἥρωα, ὥστε νὰ γίνῃ τέλειος ρήτωρ (μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι, στίχ. 443), ὅσον καὶ στὴν πολεμικὴ τέχνη, ὥστε νὰ καταστῇ καὶ ἄριστος ἐκτελεστής ἔργων (προηκτῆρά τε ἔργων, στίχ. 443)⁵. Ὁ Ἀχιλλέας, ἀφοῦ διδαχθῇ ἀπὸ τὸν παιδαγωγὸ Φοῖνικα (...διδασκόμεναι τάδε πάντα, στίχ. 442) τὰ ἀφορῶντα ἀφ' ἑνὸς μὲν στὸν φοβερὸ ἐκεῖνον πόλεμο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἐγνώριζε ἀκόμη τίποτε (οὗ πω εἰδόθ' ὁμοίου πολέμοιο, στίχ. 440), καὶ ἀφ' ἑτέρου στίς συνελεύσεις καὶ στίς δημόσιες ἀγορεύσεις (οὐδ' ἀγορέων, στίχ. 441), θὰ εἶναι σὲ θέσι νὰ χειρίζεται ἄριστα τὸν λόγο καὶ νὰ δρᾷ ἀποτελεσματικά. Ὁ ὁμηρικὸς ἥρωας δὲν ἀρκεῖται στὸ νὰ διαπαιδαγωγῇται καὶ νὰ διδάσκεται μόνον μέσα στὴν οἰκογένειά του καὶ στὸ σχολεῖό του, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ ἐκπαιδεύεται καὶ στὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ στὸν χῶρο τῶν συνελεύσεων καὶ τῶν ἀγορεύσεων, ὥστε νὰ ὀλοκληρῶνεται ὡς προσωπικότητα. Διὰ τὸν ὁμηρικὸ ἥρωα ἡ ἀγορὴ καὶ ἡ μάχη ἀποτελοῦν βασικοὺς παράγοντες, διὰ τῶν ὁποίων συντελεῖται μιὰ ἄριστη ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀγορὴ καλλιεργεῖ τὸν λόγο καὶ ἀναπτύσσει τὴν ἱκανότητα τοῦ λέγειν, ἡ δὲ μάχη προάγει τὴν πολεμικὴ ἀρετὴ καὶ ἀπεργάζεται τὸν ἥρωισμό τῶν μαχομένων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τόσον ἡ ἀγορὴ⁶, ὅσον καὶ ἡ μάχη⁷

5. Βλ. Ἰσιγόνη, ὁ.π., σ. 17.

6. A 490 εἰς ἀγορὴν... κυδιάνειραν.

χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ποιητὴ ὡς *κυδιάνειρα*, δηλ. ὡς αἱ δοξάζουσα τὸν ἄνδρα, ἡ λαμπρύνουσα καὶ καθιστῶσα τὸν ἄνδρα περίφημος⁸. Ὁ συνδυασμὸς λοιπὸν τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ὁμηρικοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τὸν ὑψηλὸ στόχο τῆς ἀριστοκρατικῆς παιδείας στοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους⁹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει τὸ ἔμμεσο ἐρώτημα, τὸ ὅποιο ὁ Ὅμηρος ἔθεσε διὰ τοῦ διαλόγου μεταξὺ τοῦ παιδαγωγοῦ καὶ τοῦ μαθητοῦ ἂν ὁ εὐγενὴς Ἀχιλλέας, προικισμένος μὲ τὴν ἔμφυτη ἀρετὴ, εἶναι δυνατόν νὰ μεταπεισθῇ ἀπὸ τὸν Φοῖνικα, ὥστε νὰ ἀλλάξῃ γνώμη καὶ νὰ συμφιλιωθῇ μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα, μὲ ἄλλα λόγια ἂν ὁ Ἀχιλλέας δύναται νὰ ἀνταποκριθῇ στὴν ἀγωγὴ, τὴν ὁποία ἀσχεῖ ὁ διδάσκαλός του στὴν περίπτωσι αὐτῇ. Ὁ προτρεπτικὸς καὶ συγκινητικὸς ὅμως λόγος τοῦ Φοῖνικα (I 480-605) ἀποδεικνύει ὅτι οἱ δυνατότητες τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου πολλάκις περιορίζονται¹⁰. Ἔτσι ὁ Ἀχιλλέας παραμένει ἀμετάπειστος καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ παιδαγωγοῦ του ἀποβαίνει ἄχρηνη.

Ὁ Ὅμηρος ἐξάγει ἐπίσης τὴν σημασίαν τῆς ρητορικῆς ἱκανότητος καὶ στὴν Ὀδύσσεια. Προκληθεὶς ἀπὸ τὸν Εὐρύαλο ὁ Ὀδυσσεύς ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ θεοὶ δὲν δίδουν σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅλα μαζί τὰ χαρίσματα, οὔτε δηλ. τὴν σωματικὴ ἀνάπτυξιν (*φνὴν*) οὔτε βέβαια τὶς πνευματικὰς ἱκανότητες (*φρένας*) οὔτε τὴν ρητορικὴ δεινότητα (*ἀγορητὴν*):

Οὕτως οὐ πάντεσσι θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν

ἀνδράσιν, οὔτε φνὴν οὔτ' ἄρ' φρένας οὔτ' ἀγορητὴν. (θ 168-169)

Κατὰ τὸν Ὅμηρο λοιπὸν ἡ *φνὴ*, αἱ *φρένες* καὶ ἡ *ἀγορητὴς* ἀποτελοῦν τὰ *χαρίεντα*, δηλ. τὰ χαρίσματα, τὰ ὅποια πρέπει οἱ ἄνθρωποι ἐκ θεοῦ νὰ ἔχουν, διὰ νὰ εἶναι τέλειοι¹¹.

Ἡ λ. *φνὴ* στὸν Ὅμηρον, ὅπως καὶ στὸν Ἡσίοδον, σημαίνει «τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος, δηλ. τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισιν τοῦ ἀνθρώπου»¹². Στους μεθωμηρικούς ὅμως χρόνους ἡ λ. *φνὴ*, ὡρ. *φνᾶ*, προσλαμβάνει καὶ τὴν σημασίαν «τῶν φυσικῶν δυνάμεων, τῶν ἐμφύτων πνευματικῶν ἱκανοτήτων, τῶν ἐκ φύ-

7. Δ 225 *σπεύδοντα μάχην ἐς κυδιάνειραν*.

8. Βλ. Ν. Π. Μπεζαντάκου, *Ἡ ρητορικὴ τῆς ὁμηρικῆς μάχης*, Ἀθήνα 1996, σ. 19 κ.ἑ.

9. Βλ. Jaeger, *Παιδεία*, β.π., τόμ. Α', σ. 42.

10. Βλ. Jaeger, *Παιδεία*, β.π., τόμ. Α', σ. 62 κ.ἑ. καὶ 256 κ.ἑ.

11. Βλ. Μπεζαντάκου, β.π., σ. 19.

12. Π.χ. Β 57-58 *μάλιστα δὲ Νέστορι δίφ | εἰδὸς τε μέγεθός τε φνὴν τε τ' ἄγχιστα ἔφκει*. Ἡσίοδ. *Ἔργα* 129 *χρυσέφ' οὔτε φνὴν ἐναλίγκιον οὔτε νόημα*.

σεως ἀποκτηθεισῶν ιδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου), δηλ. ὅ,τι σημαίνει καὶ ἡ λ. φύσις, ὅπως θὰ ἀναφέρωμε κατωτέρω.

Ἐπομένως οἱ παιδαγωγικοὶ ὅροι *φύη* ἢ *φύσις* καὶ *ἄσκησις*, ἐκτὸς τοῦ ὅρου *διδασκαλία*, δὲν ἀπαντοῦν στὸν Ὅμηρον καὶ στὸν Ἡσίοδο.

Μὲ τὴν παιδαγωγικὴν τριάδα *φύσις*, *διδασκαλία*, *ἄσκησις* ἀσχολήθηκαν οἱ μετὰ τὸν Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδο Ἕλληνες καὶ ἀξιολόγησαν τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἀνάλογα πρὸς τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς πεποιθήσεις, τὶς ὁποῖες εἶχαν διὰ τὸ θέμα αὐτό. *Φύσις*, ὡς ὅρος παιδαγωγικός, εἶναι οἱ ἔμφυτες πνευματικὲς ιδιότητες, οἱ διανοητικὲς ικανότητες, οἱ κλίσεις καὶ οἱ δεξιότητες, τὶς ὁποῖες ἐκ φύσεως κέκτηται ὁ ἄνθρωπος. Ὅπως ἀνωτέρω ἀνέφερα, ἀντὶ τοῦ ὅρου *φύσις* χρησιμοποιεῖται ἡ λ. *φύη*, *δωρ*, *φυσά*, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ *φράσις* τὸ εὖ ἢ τὸ καλῶς πεφυκέναι. Ὁ β' ὅρος *διδασκαλία* λέγεται καὶ *διδαχή* ἢ *λόγος* ἢ *ἐπιστήμη* ἢ *τέχνη*. Τέλος, ὁ γ' ὅρος *ἄσκησις* λέγεται καὶ *ἔθος* ἢ *ἐπιμέλεια* ἢ *μελέτη*.

Τὸ παιδαγωγικὸ αὐτὸ τρίπτυχο δέχεται καὶ σήμερα ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο διὰ μίαν ἄρτια παίδευσιν. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔθεσαν τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ φύσις ἢ ἡ διδαχὴ ἢ ἡ ἄσκησις ἐπιδρᾷ κατ' ἐξοχὴν στὴν πνευματικὴ διαμόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῶν κατωτέρω σχετικῶν χωρίων, τὰ ὁποῖα ἐνετόπισα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ Γραμματεία, γενικῶς διεπίστωσα ὅτι ἡ φύσις ἔθεωρεῖτο τὸ θεμέλιο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀγωγή δύναται νὰ οἰκοδομήσῃ θετικά. Ἀπὸ ὀρισμένους μάλιστα ποιητὲς καὶ πεζογράφους, οἱ ὁποῖοι ἐμφοροῦνται ἀπὸ ἀριστοκρατικὲς ἀντιλήψεις, πρὸ πάντων ἐξοίρεται ἡ σημασία τὴν ὁποία ἔχει ἡ φύσις διὰ τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Θέογνις, ποιητὴς ἀριστοκρατικῶν ἀντιλήψεων, ἐξαίρει πρῶτος, καθ' ὅσον γνωρίζω, τὴν σπουδαιότητα τῆς φύσεως ὡς φυσικῶν καταβολῶν διὰ τὴν παίδευσιν τοῦ ἀνθρώπου:

Φῦσαι καὶ θρέψαι ῥᾶον βροτὸν ἢ φρένας ἐσθλὰς
ἐνθήμεν' οὐδεὶς πω τοῦτό γ' ἐπεφράσατο,
ᾧ τις σώφρων' ἔθηκε τὸν ἄφρονα, κακὰ κακοῦ ἐσθλόν'
εἰ δ' Ἀσκληπιάδαις τοῦτό γ' ἔδωκε θεός,
ἰᾶσθαι κακότητα καὶ ἀτηρὰς φρένας ἀνδρῶν,
πολλοὺς ἂν μισθοὺς καὶ μεγάλους ἔφερον'
εἰ δ' ἦν ποιητόν τε καὶ ἐνθετον ἀνδρὶ νόημα,
οὐ ποτ' ἂν ἐξ ἀγαθοῦ πατρὸς ἔγεντο κακός,
πειθόμενος μύθοισι σάφροσιν· ἀλλὰ διδάσκων
οὐ ποτε ποιήσεις τὸν κακὸν ἄνδρ' ἀγαθόν. (Ἐλεγ. Α' 429-438)

Ἐδῶ δηλ. ὁ ποιητὴς ἔχει τὴν γνώμη ὅτι εἶναι εὐκολώτερον νὰ γεννήσῃ

καὶ νὰ ἀναθρέψῃ κανεὶς ἓναν ἄνθρωπο παρὰ νὰ βάλῃ σὲ αὐτὸν ὄρθον νοῦ. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν οὐδεὶς μέχρι σήμερα ἠδυνήθη νὰ κάμῃ λογικὸν ἓναν ἄνθρωπο ἀνόητο. Ἄν τοῦτο ἦταν εὐκολο, τότε πρὸ πάντων οἱ ἱατροὶ θὰ ἐθεράπευαν τὴν κακότητα καὶ τὸν βλαμμένο ἀπὸ τὴν Ἄτῃ νοῦ καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὲ εἰσέπρατταν ἄφθονα χρήματα. Ἄν ὁ νοῦς ἦταν κάτι τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δημιουργήσῃ καὶ νὰ τὸ βάλῃ στὸν ἄνθρωπο, δὲν θὰ ἐγεννᾶτο κακὸ παιδί ἀπὸ καλὸν πατέρα, διότι αὐτὸ θὰ ὑπάκουε στοὺς σῶφρονες λόγους ἐκείνου. Ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας δὲν θὰ κάμης ποτὲ τὸν κακὸ ἄνθρωπο καλόν, λέγει ὁ ποιητής.

Προηγούμενως ὅμως σὲ ἄλλο χωρίο ὁ Θεόγνις δέχεται τὴν μέγιστη ἐπίδρασι, τὴν ὁποία ἀσκοῦν τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ ἡ συναναστροφή ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου:

..... κακοῖσι δὲ μὴ προσομίλει
 ἀνδράσιν, ἀλλ' αἰεὶ τῶν ἀγαθῶν ἔχει
 καὶ μετὰ τοῖσιν πῖνε καὶ ἔσθιε, καὶ μετὰ τοῖσιν
 ἴζε, καὶ ἄνδανε τοῖς, ὧν μεγάλη δύναμις.
 Ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἅπ' ἐσθλὰ μαθήσεται· ἦν δὲ κακοῖσιν
 συμμίσγης, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον. (Ἐλεγ. Α' 31-36)

Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ ποιητὴς συμβουλεύει τὸν μαθητὴ ἢ φίλο του Κύρνο νὰ μὴ συναναστρέφεται τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ νὰ ἔχῃ σχέσεις πάντοτε μὲ τοὺς καλοὺς. Διότι ἀπὸ τοὺς καλοὺς εἶναι δυνατὸν νὰ μάθῃ καλὰ· ἂν ὅμως συναναστρέφεται τοὺς κακοὺς, τότε θὰ χάσῃ καὶ τὸ μυαλὸ ποὺ ἔχει: ἦν δὲ κακοῖσιν συμμίσγης, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον, λέγει ὁ ποιητής. Μὲ τὴν φράσι αὕτῃ ὁ Θεόγνις ἐκφράζει τὴν ἄποψι ὅτι τὸ κακὸ περιβάλλον καὶ ὁ κακὸς διδάσκαλος θὰ συντελέσουν ἀρνητικὰ στὸν χαρακτῆρα ἐνὸς καλοῦ μαθητοῦ καὶ γενικώτερα ἐνὸς νέου. Δὲν ἀρκεῖ, λοιπόν, μόνον ἡ καλὴ φύσις στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ καλὴ συναναστροφή καὶ ἡ διδασκαλία.

Καὶ σὲ ἕτερο χωρίο ὁ Θεόγνις τονίζει τὴν σημασία, τὴν ὁποία ἔχει ἡ ἐπικοινωνία μὲ ἄλλους ἀνθρώπους διὰ τὴν μόρφωσι τοῦ ἀνθρώπου:

Τοὶ κακοὶ οὐδ' πάντως κακοὶ ἐκ γαστρὸς γεγόνασιν,
 ἀλλ' ἄνδρεσσι κακοῖς συνθέμενοι φιλήν
 ἔργα τε δέιλ' ἔμαθον καὶ ἔπη δύσφημα καὶ ὕβριν,
 ἐλπόμενοι κείνους πάντα λέγειν ἔτυμα. (Ἐλεγ. Α' 305-308)

Οἱ κακοὶ λοιπόν, κατὰ τὴν ἄποψι τοῦ ποιητοῦ, δὲν εἶναι ὅπως δῆποτε κακοὶ ἐκ γενετῆς, ἀλλὰ, ἐπειδὴ αὐτοὶ συναναστράφηκαν μὲ κακοὺς ἀνθρώπους, ἔμαθον καὶ κακὰ ἔργα καὶ ἀλαζονικὰ λόγια, πιστεύοντας ὅτι ἐκείνοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὰ ἔμαθον, λέγουν σωστὰ πάντοτε πράγματα.

Ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ ὁ Πίνδαρος, ἀριστοκρατικῶν ἀντιλήψεων καὶ αὐτὸς, πρεσβεύει ὅτι ἡ φύσις εἶναι τὸ πρῶτιστο καὶ βασικώτατο στοιχεῖο, ποὺ συμβάλλει στὴν πνευματικὴ μόρφωσι τοῦ ἀνθρώπου:

*Τὸ δὲ φνᾶ κράτιστον ἅπαν' πολλοὶ δὲ διδασκαῖς
ἀνθρώπων ἀρεταῖς κλέος
ᾧρουσαν ἀρέσθαι·
ἄνεν δὲ θεοῦ, σεσιγαμένον
οὐ σκαιότερον χοῆμ' ἕκαστον.* (Ὀλ. IX 100-104)

Κατὰ τὸν ποιητὴ δηλ. τὸ ἀγαθό, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἐκ γενετῆς, εἶναι ὑπέρτατο ὅλων ἐν γένει· ἀλλὰ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους συνήθως σπεύδουν νὰ ἀποκτήσουν τὴν δόξα μὲ ἀρετές, ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ διδασχθοῦν· χωρὶς ὅμως τὴν βοήθεια τοῦ θεοῦ, κάθε ἔργο, ἂν ἔχῃ ἀποσιωπηθῇ, δὲν εἶναι χειρότερο. Ἐδῶ ὁ Πίνδαρος πιστεύει ὅτι ἡ ἔμφυτη ἀρετὴ (φνᾶ)¹³ εἶναι πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἐπικτητὴ. Ἡ ἀγαθὴ φύσις ἐπικρατεῖ παντοῦ καὶ χωρὶς τὴν διδασκαλίαν. Τίς ἔμφυτες ἀρετές, τίς κληρονομημένες δηλ. ἀπὸ τοὺς γεννήτορες ἰδιότητες καὶ ἱκανότητες, ὁ Θηβαῖος ποιητὴς θεωρεῖ ὡς θεῖο δῶρο, διότι, κατ' αὐτόν, κάθε πρᾶγμα ποὺ γίνεται χωρὶς τὴν βοήθεια τοῦ θεοῦ εἶναι προτιμότερο νὰ παραδίδεται στὴν σιωπὴ καὶ στὴν λήθη.

Ὁ Πίνδαρος ἔχει τὴν γνώμη ὅτι τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα φέρει μέσα του κάθε ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν γέννησί του, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μεταβληθοῦν ἀπὸ κανέναν:

*Τὸ γὰρ ἔμφυνες οὗτ' αἶθων ἀλώπηξ
οὗτ' ἐρίβρομοι λέοντες διαλλάξαιντ' ἂν ἦθος.* (Ὀλ. XI 19-20)

«Τὸν ἔμφυτο, λοιπόν, χαρακτῆρα», γράφει ὁ ποιητής, «οὔτε ἡ πονηρὴ ἀλεποῦ οὔτε τὰ λιοντάρια, ποὺ μουγκρίζουν, μποροῦν νὰ τὸν μεταβάλουν».

Ἡ λ. τὸ ἔμφυνες εἶναι συνώνυμη τοῦ ὅρου φύσις ἢ φνᾶ, ἡ δὲ ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων ἀπὸ τὸ ζωικὸ βασίλειο: αἶθων ἀλώπηξ «ἡ φλέγουσα, ἀστράπτουσα, δολία, πανούργα ἀλεποῦ» καὶ ἐρίβρομοι λέοντες «οἱ δυνατὰ μυκώμενοι, βροντόφωνοι λέοντες» ἐκφράζει παραστατικώτατα τὸ ἀμετάβλητο τοῦ χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁρθῶς ἐρμηνεύει τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ ἀρχαῖος Σχολιαστής: *Τὸ γὰρ ἦθος τὸ ἐκ τῆς φύσεως οὐκ ἂν μεταβάλῃ οὔτε ἡ δολία ἀλώπηξ οὔτε οἱ φο-*

13. Ἡ λ. φνᾶ χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Σημωνίδη 4 (7 D. = 7W.), 26 (41) κ.ε.:

*Ταῦτῃ μάλιστα εἴκει τοιαύτη γυνή
δργήν· φνὴν δὲ πόντος ἀλλοίην ἔχει.*

Καὶ σὺ χωρὶς αὐτὸ ἡ λ. φνᾶ, χρησιμοποιουμένη βεβαίως ὅχι ὡς ὅρος παιδαγωγικός, πρέπει νὰ σημαίνει «ἰδιοσυγκρασία, φυσικὴ ἰδιότητα». Βλ. σχετικῶς Ἀριστ. Δ. Σκιαδᾶ, Ἀρχαῖος Λυρισμός I, Ἀθήνα 1979, σ. 263.

βεροὶ λέοντες¹⁴. Καὶ συνεχίζει: "Ὡσπερ οὖν ὁ λέων οὐ μεταβάλλει τὸ γενναῖον οὔτε ἡ ἀλώπηξ τὸ σοφόν, οὕτως οὐδὲ οἱ Λοκροὶ τὸ ἔμφυτον ἦθος μεταβάλλονται¹⁵.

Ὁ Πίνδαρος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημονευθέντα ζῶα, ἀναφέρει καὶ τὰ πτηνά: λάβροι κόρακες «οἱ ὀρμητικοί, σφοδροί, λαίμαργοι κόρακες» καὶ ὄρνιχα θεῖον «τὸν θεῖο ἀετὸν» τοῦ Διός, διὰ τὴν τόνισήν τὴν μεγάλη διαφορά, ποὺ ὑπάρχει μετὰ τῶν φυσικῶν καταβολῶν καὶ τῶν ιδιοτήτων, ποὺ ἀποκτῶνται διὰ τῆς διδασκαλίας:

Σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾶ·
μαθόντες δὲ λάβροι
παγγλωσσίᾳ κόρακες ὥς ἄκραντα γαρυέτων
Διὸς πρὸς ὄρνιχα θεῖον· ('Ολ. II 86 [154] - 89 [159])

Κατὰ τὸν Πίνδαρο δηλ. σοφὸς εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει πολλὰ ἐκ φύσεως· ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ ἔμαθαν, δηλ. ποὺ ἔχουν γνώσεις ἐπικτητες, ἃς φλυαροῦν ἀκατάσχετα καὶ μάταια, ὅπως οἱ κόρακες, οἱ ὁποῖοι μάταια κράζουν, συναγωνιζόμενοι τὸν ἀετὸν, τὸ ἱερὸ πτηνὸ τοῦ Δία. Κατὰ τὸν ἀρχαῖο Σχολιαστή, ὁ ποιητὴς παραβάλλει τοὺς μὲν εὐφυεῖς πρὸς τὸν ἀετὸν, τοὺς δὲ ἀφυεῖς πρὸς τοὺς κόρακες¹⁶. Ἡ ἀληθινὴ λοιπὸν σοφία, κατὰ τὸν Πίνδαρον, ὑπάρχει μόνον στοὺς ἀριστοκρατικούς, οἱ ὁποῖοι ἐκ φύσεως τὴν κατέχουν. Οἱ ἀποκτήσαντες ὅμως γνώσεις μόνον διὰ τῆς μαθήσεως ὁμοιάζουν μὲ κόρακες, οἱ ὁποῖοι διαρκῶς καὶ ἀσκόπως φλυαροῦν¹⁷.

Τὸ ἴδιο ὑποστηρίζει καὶ στὸ κατωτέρω χωρίο:

Συγγενεὶ δέ τις εὐδοξία μέγα βρίθει.
Ὅς δὲ διδάκτ' ἔχει, πεφηνὸς ἀνὴρ
ἄλλοτ' ἄλλα πνέων οὐ ποτ' ἀτρεκεῖ
κατέβη ποδί, μυριάν δ' ἀρετῶν ἀτελεῖ νόφ γενέται.

(Νεμ. III 40 [70] - 43[73])

«Ὑπερέχει δὲ κατὰ πολὺν», γράφει ὁ ποιητὴς, «ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους κάποιος χάρις στὴν ἔμφυτη ἀρετὴ (του). Αὐτὸς δέ, ποὺ ἔχει μόνον ὅ,τι διδάσκεται, παραμένει ἀφανὴς ἄνθρωπος, ἄλλοτε δι' ἄλλα ὑπερηφανευόμενος, συνήθως

14. Scholia vetera in Pindari Carmina, rec. A. B. Drachmann, τόμ. I, Lipsiae - Teubner 1969 (ἀνατ.), σ. 347: 19 c.

15. Scholia vetera..., ὁ.π., σ. 347: 19 e.

16. Scholia vetera..., ὁ.π., σ. 99: 157v.: τοὺς εὐφυεῖς ἀετοῖς παραβάλλει, τοὺς ἀφυεῖς κόραξιν.

17. Βλ. Jaeger, *Παιδεία*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 258 κ.ε.

οὐδέποτε βαδίζει με ἀσφαλὲς πόδι, ἀλλὰ μύρια καλὰ ἔργα δοκιμάζει με νοῦ, ποῦ δὲν ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ του».

Ἡ φράσι *συγγενὴς εὐδοξία* σημαίνει «ἔμφυτη καλὴ φήμη, τιμὴ, ἀρετὴ», με τὴν ὁποία, κατὰ τὸν ποιητὴ, διακρίνεται κάποιος μεταξὺ τῶν συνανθρώπων του καὶ ὑπερτερεῖ σὲ ὅλα τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου, ὁ ὁποῖος κέκτηται ὅ,τι ἔχει σχέσι μόνον με τὴν διδαχὴ, στερούμενος τοῦ εὐ *πεφυκέναι*. Στους στίχους αὐτοὺς ὁ Πίνδαρος ἀσχολεῖται με τὸ πρόβλημα ἂν ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτᾶται διὰ τῆς διδασκαλίας ἢ κληρονομεῖται ἀπὸ τοὺς γονεῖς, πιστεύει δὲ ὅτι ἡ πραγματικὴ ἀρετὴ εἶναι ἡ ἔμφυτη, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ὑπερέχει τῶν ἄλλων. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀποκτήσῃ διὰ τῆς μαθήσεως καθίσταται ἄγνωστος καὶ ἀσήμαντος¹⁸. Ἴδου πῶς ἐρμηνεύει τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ ἀρχαῖος Σχολιαστής: «Ὁ δὲ νοῦς· ὅστις δὲ ἐξ ἐπιτηδεύσεως καὶ μαθήσεως ἔχει τὰ καλὰ, σκοτεινός ἐστι καὶ οὐχ ὁμοίως ἐκλάμπων, οὐκ αἰετὰ αὐτὰ φρονῶν ἀλλ' εὐμαρῶς μεταβαλλόμενος διὰ τὸ σαθρὸν τῆς ἐπιτηδεύσεως ἀφ' ἐτέρων εἰς ἕτερα¹⁹».

Ὁ Πίνδαρος ὅμως δέχεται καὶ τὴν ἐπίδρασι τῆς διδασκαλίας ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπὸ τὴν φύσι του προικισμένος με πνευματικὰς ἱκανότητες:

Θάξαις δέ κε φύντ' ἀρετᾶ ποτὶ

πελώριον ὀρμάσαι κλέος ἀνῆρ θεοῦ σὺν παλάμαις. (Ὀλ. X 20-21)

«Θὰ μπορούσες δὲ ὡς ἄνθρωπος», λέγει ὁ ποιητὴς, «νὰ προτρέψῃς αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἐκ φύσεως κατέχει τὴν ἀρετὴ, νὰ ὀρμήσῃ διὰ τὴν μεγάλῃ δόξᾳ με τὴν βοήθεια τοῦ θεοῦ». Ἐδῶ ὁ Πίνδαρος πιστεύει ὅτι καὶ ὁ ἄνθρωπος με τὴν διδασκαλίαν του εἶναι δυνατὸν νὰ συμβάλῃ στὴν πρόοδο ἐκείνου, ὁ ὁποῖος κέκτηται ἐκ γενετῆς τὴν ἀρετὴ, με τὴν βοήθεια τοῦ θεοῦ.

Καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐπισημαίνει σὲ πολλὰ χωρία τῶν δραμάτων του τὴν σημασία, τὴν ὁποία ἔχει ἡ φύσις διὰ τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου:

Ὅ,τι γὰρ φύσις ἀνέρι δῶ,

τόδ' οὐ ποτ' ἂν ἐξέλκοις. (ἀπ. 808 P.)²⁰

Κατὰ τὸν Σοφοκλῆ δηλ. «Ὅ,τι δώσῃ ἡ φύσις στὸν ἄνθρωπο, αὐτὸ δὲν μπορεῖς ποτὲ νὰ τοῦ τὸ ἀφαιρέσῃς».

Σχολιάζοντας τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Λιβάνιος γράφει τὰ ἐξῆς: τῆς φύσεως

18. Βλ. Jaeger, *Παιδεία*, β.π., τόμ. Α', σ. 257.

19. *Scholias vetera...*, τόμ. III, Lipsiae - Teubner 1964 (ἀνατ.), σ. 53: 71b.

20. Βλ. Ἀρβανίτη, β.π., σ. 226.

οὐδὲν εἶναι δυνατότερον οὐδὲ τοσαύτην ἔχειν ἰσχύϊν ὥστε τάκεινης μεθιστά-
ναι,... Μάτην οὖν προσάγεις τὰς μαθήσεις ὡς μετακινήσων τὴν φύσιν. "Ο,τι
γὰρ ἐκείνη δέδωκε, τοῦτο πάγιον ἔστηκε καὶ οὐ τοῖς ἔθεσιν εἰκονοῖν αἱ φύσεις,
ἀλλ' ἡ τούτων ἰσχύς ἀνωτέρα τῶν ἐθῶν. (Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ ὀρχηστῶν
III 365).

Τὴν δύναμι τῆς φύσεως ἐξάγει ὁ Σοφοκλῆς καὶ στὸ ἀπ. 104 P. τοῦ δρά-
ματος Ἀλήτης ἢ Ἥριγόνῃ:

..... Τὸ γὰρ καλῶς
πεφυκὸς οὐδεὶς ἂν μίανειεν λόγος.

Κατὰ τὸν ποιητὴ δηλ. κανένας λόγος δὲν μπορεῖ νὰ μολύνῃ τὴν εὐγενῆ
φύσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Σοφοκλῆς στὴν τραγωδία *Φιλοκλήτης* θίγει τὸ μέγα παιδαγωγικὸ πρό-
βλημα, ποῦ ἀφορᾷ στὴν σχέσιν μεταξὺ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀγω-
γῆς, μεταξὺ δηλ. τοῦ νεοῦ Νεοπτολέμου, προικισμένου ἐκ γενετῆς μὲ ἀριστες
ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ιδιότητες, καὶ τοῦ ὥριμου σοφιστευομένου διδασκάλου
Ὁδυσσεά. Ὁ ἔφηβος καὶ ἄπειρος Νεοπτόλεμος, γόνος τοῦ εὐγενοῦς καὶ γεν-
ναίου Ἀχιλλέα, ἐπιστρατεύεται ἀπὸ τοὺς Ἀτρεΐδες τῆς Τροίας, διὰ νὰ χρησιμο-
ποιηθῇ ὡς ὄργανο δόλου καὶ ἀπάτης ἀπὸ τὸν πολυμήχανο καὶ ἔμπειρο Ὁδυσ-
σέα στὴν Λῆμνο, ὅπου εὐρίσκεται ὁ ἐγκαταλειμμένος ἀνάπηρος Φιλοκλήτης.
Ὁ Ὁδυσσεάς, ἀναπτύσσοντας στὸν Νεοπτόλεμο τὸ δόλιο σχέδιον ἀπαγωγῆς
τοῦ Φιλοκλήτη μὲ τὸ τόξο του πρὸς τὴν Τροία, ὀφείλει νὰ πείσῃ αὐτὸν ὅτι
πρέπει, ἀφοῦ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν εὐγενῆ φύσιν του, νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ψεῦδος
καὶ τὰ ἀπατηλὰ μέσα, ποῦ τοῦ ὑπαγορεύει, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐν λόγω μετα-
γωγὴ στὴν Τροία. Ὁ Ὁδυσσεάς, μολονότι ἐκ τῶν προτέρων γνωρίζει ὅτι
οἱ ὀδῆγες, ποῦ θὰ δοθοῦν ἀπὸ αὐτὸν στὸν ἄπειρο καὶ ἠθικὸ Νεοπτόλεμο,
ἀπάξδουν στὴν εὐγενῆ φύσιν του, προβαίνει στὴν ἐντολή:

Τὴν Φιλοκλήτου σε δεῖ
ψυχὴν ὅπως λόγοισιν ἐκκλέψεις λέγων. (Φιλ. 54-55)

Δηλ. «Τοῦ Φιλοκλήτη τὴν ψυχὴ μὲ λόγια πρέπει σὺ νὰ ἐξαπατήσῃς»,
προστάζει τὸν Νεοπτόλεμο ὁ Ὁδυσσεάς.

Καὶ συνεχίζει: ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο δεῖ σοφισθῆναι, κλοπεὺς
ὅπως γενήσῃ τῶν ἀνικητῶν ὀπλων. (Φιλ. 77 78)

«Ἀλλ' αὐτὸ ἀκριβῶς πρέπει νὰ σχεδιάσωμε, πῶς δηλ. θὰ κλέψῃς τὸ ἀνί-
κητο τόξο (του)» λέγει ὁ Ὁδυσσεάς.

Ὅπωςδήποτε ὅμως ὁ Σοφοκλῆς ἀναγνωρίζει τὴν δύναμιν τῶν ἐμφύτων
ιδιοτήτων τοῦ ἐφήβου, ἀσχέτως ἂν πιστεύῃ στὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς δι-
δαχῆς:

Ἔξοιδα, παῖ, φύσει σε μὴ πεφυκότα
 τοιαῦτα φωνεῖν, μὴδὲ τεχνᾶσθαι κακά,
 ἀλλ',
 τόλμα· (Φιλ. 79-82)

Οἱ ἀνήθικες προτροπές, τὶς ὁποῖες ἀπειθυνοῦν ὁ Ὀδυσσεύς πρὸς τὸν Νεοπτόλεμο, προκαλοῦν ἐντροπὴ καὶ φόβο στὸν ἀγρό καὶ εὐγενῆ χαρακτήρα τοῦ νέου, διὰ τὸ ἐκτελέσει κάτι τέτοιο, πράγμα πού γνωρίζει πολὺ καλὰ ὁ σοφὸς διδάσκαλος: «Γνωρίζω καλὰ, παιδί μου, ὅτι ἀπὸ τὴν φύσι σου δὲν εἶσαι γεννημένος νὰ λέγῃς τέτοια λόγια οὔτε ἀκόμη καὶ νὰ μηχανεύεσαι κακά, ἀλλὰ... τόλμα» τονίζει ὁ Ὀδυσσεύς²¹.

Καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ γ' Ἐπεισοδίου ὁ ποιητὴς ἐξαίρει τὴν εὐγενῆ καταγωγὴ τοῦ Νεοπτολέμου διὰ στόματος τοῦ Φιλοκτῆτη, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν κρίσι καὶ τὸν ὕπνο πού τὸν κατέλαβαν, βλέπει πλησίον του τὸν ἔφηβο ἐκπληκτος, διότι αὐτὸς ἀνέχθηκε μὲ καρτερία τὶς φορικτὲς κραυγὲς τοῦ πόνου καὶ τὴν ἀφόρητη δυσσομία τῆς πληγῆς του. Ὁ Νεοπτόλεμος ἔδειξε τότε τὴν εὐγενῆ φύσι καὶ τὰ φιλόφρονά του συναισθηματά του, διὰ τὰ ὁποῖα ὁ Φιλοκτῆτης ἐκφράζει τὴν χαρὰ καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη του:

Ἄλλ' εὐγενὴς γὰρ ἡ φύσις καὶ εὐγενῶν,
 ὦ τέκνον, ἡ σή, πάντα ταῦτ' ἐν εὐχερεῖ
 ἔθου, βοῆς τε καὶ δυσσομίας γέμων. (Φιλ. 874-876)

«Ἄλλὰ ἐπειδὴ ὁ χαρακτήρας ὁ δικός σου εἶναι εὐγενικός, καταγόμενος καὶ ἀπὸ εὐγενεῖς, παιδί μου, ἐθεώρησες ὅλα αὐτὰ εὐκόλα, ἂν καὶ ἦσουν γεμᾶτος καὶ ἀπὸ τὶς κραυγὲς καὶ τὴν δυσσομία μου.», λέγει ὁ Φιλοκτῆτης.

Στὸ ἴδιο Ἐπεισόδιο ὁ Νεοπτόλεμος, μετὰ τὴν κρίσι τοῦ Φιλοκτῆτη, ἐπανευρίσκει τὸν πραγματικὸ ἐαυτό του καὶ δὲν θέλει πλέον νὰ συνεχίσῃ νὰ χρησιμοποιοῖ τὸ ψεῦδος καὶ νὰ ἐξαπατᾷ τὸν δυστυχημένο Φιλοκτῆτη, ἀποφασίζει δὲ νὰ φανῇ εἰλικρινὴς σὲ αὐτόν. Πρὸς στιγμὴ δειλιάζει νὰ τοῦ εἰπῇ τὴν ἀλήθεια. Στὸ ἐρώτημα τοῦ Φιλοκτῆτη ὅμως διὰ ποῖον λόγο δυσκολεύεται νὰ ὁμιλήσῃ μὲ εἰλικρίνεια ὁ Νεοπτόλεμος, ἀφοῦ συνειδητοποίησε τὴν σοβαρὰ αὐτὴ κατάστασι καὶ ἀφοῦ ἐπανεφέρε στὴν μνήμη του τὴν εὐγενῆ καταγωγὴ του, λέγει:

Ἄπαντα δυσχέρεια, τὴν αὐτοῦ φύσιν
 ὅταν λιπῶν τις δρᾷ τὰ μὴ προσεϊκότα. (Φιλ. 902-903)

«Ὅλα ἐν γένει ἀποτελοῦν δυσκολία», λέγει ὁ ποιητής, «ὅταν κάποιος, ἀφοῦ ἐγκαταλείψῃ τὶς ἔμφυτες ιδιότητές του (τὸν καλὸ ἐαυτό του), πράττει πράγματα ἀπρεπῆ».

21. Πβ. Ἀρβανίτη, ὁ.π., σ. 120 κ.έ.

Ὁ Νεοπτόλεμος, λοιπόν, παρὰ τὴν ἐπίδρασι τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποία ὑπέστη ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεά, με ἀποτελέσμα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν εὐγενὴ φύσι τοῦ καὶ νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τρόπον ἀνάρμοστο, χρησιμοποιοῦσας τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ἀπάτη σὲ βάρος τοῦ Φιλοκτήτη, τώρα ἀντιλαμβάνεται τὸ ὀλισθημὰ τοῦ, στὸ ὁποῖο ὑπέπεσε, καὶ ὁμολογεῖ ὅτι εὕρισκετο σὲ δυσχερῆ θέσι, ἡ ὁποία ἀπάδει στὸν χαρακτῆρά του²². Ἔτσι τοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ἀλήθειαν, ὅτι δηλ. δὲν προτίθεται νὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὴν πατρίδα τοῦ, ὅπως προηγουμένως τοῦ εἶχε ὑποσχεθῇ, ἀλλὰ στὴν Τροία:

*Οὐδὲν σε κρύψω· δεῖ γάρ ἐς Τροίαν σε πλεῖν
πρὸς τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τὸν Ἀτρειδῶν στόλον.* (Φιλ. 915-916)

«Τίποτε δὲν θὰ σοῦ κρύψω», λέγει ὁ Νεοπτόλεμος, «εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν σὺ νὰ ταξιδεύσῃς στὴν Τροία στοὺς Ἑλλήνες καὶ στὸν στρατὸ τῶν Ἀτρειδῶν».

Στὴν Ἑξοδο τοῦ δράματος (στίχ. 1218 κ.ἑ.) βιαστικὸς καὶ ἀνῆσυχος ἐμφανίζεται ὁ Νεοπτόλεμος ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεά. Ἡ ἐντιμότητα καὶ ἡ εὐγένεια τοῦ χαρακτῆρός τοῦ ὑπερίσχυσαν καὶ δὲν τὸν ἄφησαν νὰ φέρῃ σὲ πέρας τὸ ἀπατηλὸ σόφισμα τοῦ Ὀδυσσεά, ὁ ὁποῖος με ἀγωνία τὸν ἐρωτᾷ διατὶ ἐπανερχεται ἐσπευσμένως στὸν Φιλοκτήτη:

Λύσων ὄσ' ἐξήμαρτον ἐν τῷ πρὶν χρόνῳ. (Φιλ. 1224)

«Διὰ νὰ ἐπανορθώσω ὅσα σφάλματα διέπραξα κατὰ τὸν παρελθόντα χρόνον», ἀπάντησε ἀόριστα ὁ Νεοπτόλεμος. Ἡ ἀσαφὴς αὕτῃ ἀπάντησι ἐνισχύει τὴν ἀγωνία τοῦ Ὀδυσσεά, ὁ ὁποῖος, ἀντιλαμβάνόμενος τὴν μεταστροφή τοῦ νέου, ἐρωτᾷ:

Δεινὸν γε φωνεῖς· ἡ δ' ἁμαρτία τίς ἦν; (Φιλ. 1225)

Δηλ. «Λέγεις βέβαια κάτι τὸ φοβερό· ἀλλὰ ποῖο ἦταν τὸ σφάλμα (σου);»
Ἡ κατηγορηματικὴ ἀπάντησι τοῦ Νεοπτολέμου:

Ἦν σοι πιθόμενος τῷ τε σύμπαντι στρατῷ. (Φιλ. 1226)

«Αὐτὸ (τὸ σφάλμα διέπραξα), διότι πείσθηκα σὲ σένα καὶ σὲ ὅλον ἐν γένει τὸν στρατό», ὑποχρεώνει τὸν Ὀδυσσεά νὰ θέσῃ καὶ τὸ ἐρώτημα:

Ἐπραξας ἔργον ποῖον ὧν οὐ σοι πρόπον; (Φιλ. 1227)

«Ποίαν πράξι ἔκαμες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ δὲν σοῦ ἄρμοζε νὰ κάμῃς;»

Στὴν ἐρώτησι αὕτῃ ὁ Νεοπτόλεμος δηλώνει σαφέστατα, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχῃ ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία διὰ τίς προθέσεις τοῦ:

22. Βλ. Κ. Ἰ. Βουρβέρη, *Σοφοκλέους Φιλοκτήτης*, Ἀθήναι 1963, σ. 86 κ.ἑ.

Ἀπάταισιν αἰσχροαῖς ἄνδρα καὶ δόλοισι ἑλῶν. (Φιλ. 1228)

«(Ἐκαμα πρᾶξι ἀπρεπῆ,) διότι ἔβαλα στὸ χέρι μου ἄνδρα μὲ ἀπάτες αἰσχρὲς καὶ δόλια μέσα».

Καὶ προσθέτει ὅτι θὰ δώσῃ τὸ τόξο ὀπίσω πάλι, διότι κατὰ τρόπον αἰσχρὸ καὶ ἄδικο τὸ ἔχει στὰ χέρια του:

Παρ' οὐπερ ἔλαβον τάδε τὰ τόξ', αὖθις πάλιν. (Φιλ. 1231)

.....
Αἰσχροῦς γὰρ αὐτὰ κοῦ δίκη λαβὼν ἔχω. (Φιλ. 1233)

Τώρα λοιπὸν ὁ Νεοπτόλεμος συνειδητοποιεῖ ὅτι ἄτιμα καὶ ἄδικα ἔλαβε τὸ τόξο ἀπὸ τὸν Φιλοκτῆτη, γεγονός πού τὸν ὑποχρεώνει νὰ δείξῃ ὡς γόνος τοῦ Ἀχιλλέου τὸν καλὸ ἑαυτοῦ καὶ τὸ γενναῖο ἦθος τῆς προσωπικότητός του. Ὁ νέος ἐπανακτᾷ τὸν ἀγνὸ ἑαυτοῦ καὶ μετανοιώνει διὰ τὰ ψεῦδη καὶ τὸν δόλο, πού ἐχρησιμοποίησε σὲ βάρος τοῦ Φιλοκτῆτη. Ὅπως ἡ Ἀντιγόνη ἀψηφεῖ τὴν ἀπαγόρευσι τοῦ Κρέοντα νὰ μὴ ἐνταφιασθῇ ὁ Πολυνείκης καὶ ὑπακούει στὸν θεῖο νόμο, τοιοῦτοτρόπως καὶ ὁ Νεοπτόλεμος ὑπακούει στὸ δίκαιο καὶ στὴν χρηστότητα, πού τοῦ ὑπαγορεύουν ἡ εὐγενὴς φύσι καὶ ἡ συνείδησί του, ἐγκαταλείποντας τὸ σόφισμα τοῦ Ὀδυσσεά, τὸ ὁποῖο περιεῖχε τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ἀπάτη.

Καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τοῦ ὁ Σοφοκλῆς ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῆς φύσεως τοῦ Νεοπτολέμου. Ὅταν ὁ Φιλοκτῆτης διεπίστωσε ὅτι τὸ τόξο του εὐρίσκεται καὶ πάλι στὰ χέρια του, ἐπαινεῖ τὸν υἱὸ τοῦ Ἀχιλλέου, ἐπεὶ τοῦ τὸ ἐπέστρεψε μόνος του, τονίζοντας συνάμα καὶ τὴν ἀγνή φύσι του:

Εὐμήμημι' τὴν φύσιν δ' ἔδειξας, ὦ τέκνον,
ἐξ ἧς ἔβλαστες, οὐχὶ Σισύφου πατρός,
ἀλλ' ἐξ Ἀχιλλέως, ὃς μετὰ ζώντων θ' ὅτ' ἦν
ἦκου' ἄριστα, νῦν δὲ τῶν τεθνηκότων. (Φιλ. 1310-1313)

«Συμφωνῶ ἔδειξες δέ, παιδί μου», λέγει ὁ Φιλοκτῆτης, «τὸ γένος ἀπὸ τοῦ ὁποῖο γεννήθηκες, ἀπὸ πατέρα ὅχι τὸν Σίσυφο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα, ὁ ὁποῖος, καὶ ὅταν ἦταν μετὰ τῶν ζώντων, ἐπαινεῖτο, ἀλλὰ καὶ τώρα (πού εἶναι) μὲ τοὺς τεθνεῶτες».

Στοὺς στίχους αὐτοὺς θίγεται ἡ σχέσι μετὰ τῶν δυνάμεων τῆς ἀγαθῆς φύσεως καὶ τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας. Ὁ Νεοπτόλεμος, καίτοι υἱοθέτησε τὸ ἀπάνθρωπο σχέδιο τοῦ Ὀδυσσεά, κατάρθωσε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἀνήθικη διδαχὴ του, ἐπεὶ ἐπανεκτέλεσε τὴν εὐγενῆ φύσι του μὲ τὴν βοήθεια τοῦ ἀγνοῦ καὶ ἀκέραιου Φιλοκτῆτη. Στὴν περίπτωσι αὕτη ὑπερίσχυσε ὁ πατέρας τοῦ Νεοπτολέμου, ὁ Ἀχιλλέας, δηλ. ἡ καταγωγὴ του μὲ τὶς εὐγενεῖς ἔμφυτες ιδιότητές του, ὁ ὅποιος τὸν ἐπρόκρινε μὲ ἀκατάλυτες ἀρετές, καὶ ὅχι ὁ γόνος

τοῦ Σισύφου, ὁ Ὅδυσσέας, τοῦ ὁποίου ὁ σοφιστικὸς λόγος κατέστη ἀδύνατος τελικὰ στὸ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν γενναία φύσι του.

Πρέπει ὅμως νὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ Σοφοκλῆς, παρὰ τὴν ἀναγνώρισι τῆς μεγίστης δυνάμεως, τὴν ὁποία ἔχει ἡ κληρονομικότητα στὴν παιδεία τοῦ ἀνθρώπου, δέχεται καὶ τὴν μεγάλη σημασία, τὴν ὁποία ἔχουν ἡ συνεχὴς ἐκπαίδευσι καὶ ἡ ἐξάσκησι διὰ τὴν ἐξέλιξι καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐμφύτων χαρισμάτων:

*Λάμπει γὰρ ἐν χρεΐσιν ὥσπερ εὐγενὴς
χαλκός· χρόνῳ δ' ἀργῆσαν ἤμυσε. (ἀπ. 864 P.)*

Ἦτοι: «Διότι λάμπει (ἡ οἰκία), ποὺ χρησιμοποιεῖται, ὅπως ἀκριβῶς ὁ καλῆς ποιότητος χαλκός· συνήθως ὅμως καταρρέει μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἂν μείνῃ ἀχρησιμοποίητη (ἀκατοίκητη).»

Ὁ Πλούταρχος, σχολιάζοντας τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ Σοφοκλῆ, θεωρεῖ ὡς ὑποκ. τοῦ λάμπει τὴν λ. στέγος «στέγη, οἰκία»²³, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται παραβολικῶς²⁴.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, λέγει ὁ Πλούταρχος, καὶ ὁ ἄνθρωπος, τοῦ ὁποίου οἱ ἐμφυτεῖς ιδιότητες καλλιεργοῦνται καὶ ἀξιοποιοῦνται καταλλήλως, διαπρέπει καὶ καθίσταται χρήσιμος στὴν κοινωνία· ἂν ὅμως οἱ φυσικὲς καταβολές του δὲν τύχουν μιᾶς ἐπιμελημένης καὶ ὀρθῆς ἀγωγῆς, τότε τὸ ἄτομο αὐτὸ βαθμὴδὸν ἀφανίζεται. Ἡ φύσι, λοιπόν, καὶ ἡ σωστὴ παιδεία συμβάλλουν ὁμοῦ στὴν διαμόρφωσι μιᾶς ὁλοκληρωμένης προσωπικότητος.

Ὁ Εὐριπίδης, ἐπίσης, τονίζει τὴν μεγάλη δύναμι ποὺ ἔχει ἡ φύσι διὰ τὸν ἄνθρωπο. Στὸ κατωτέρω χωρίο τῆς ἀπολεσθείσης τραγωδίας *Φοῖνιξ* ὁ ποιητὴς ἀναφέρει τὰ ἐξῆς:

*Μέγιστον ἄρ' ἦν ἡ φύσις· τὸ γὰρ κακὸν
οὐδεὶς τρέφων εὖ χρηστὸν ἂν θείῃ ποτέ. (ἀπ. 807 N.)*

«Μέγιστο πρᾶγμα ἐπομένως ἦταν καὶ εἶναι ἡ φύσις· διότι κανένας δὲν θὰ ἡδύνατο ποτέ, ὅταν ἀνατρέψῃ σωστὰ τὸ κακὸ, νὰ τὸ κάμῃ καλόν», γράφει ὁ Εὐριπίδης²⁵.

Καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τῆς ἴδιας τραγωδίας ὁ ποιητὴς ἐπισημαίνει καὶ πάλιν τὴν δύναμι τῆς φύσεως:

23. Ἡθ. 1129 c-d *Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας.*

24. Βλ. Ἀρβανίτη, ὁ.π., σ. 126 κ.ε.

25. Πρ. Δ. Ἱ. Κουκουλομάτη, *Παιδαγωγικαὶ καὶ ψυχολογικαὶ ιδέαι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Εὐριπίδου*, διδ. διατρ., ἐν Ἀθήναις 1979, σ. 30.

Ἄλλ' ἄκρας εὐηθίας

ἄπτοιτ' ἂν ὅστις τὴν φύσιν νικᾶν θέλει. (ἀπ. 904 N.)

Ἐδῶ δηλ. ὁ ποιητής, ἀκολουθώντας τὴν ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψιν ὅτι ἡ φύσις τοῦ εὐγενούς ἀνθρώπου δὲν μεταβάλλεται, δηλώνει ὅτι, ἂν κάποιος ἐπιχειροῦσε νὰ νικήσῃ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, θὰ προέβαινε σὲ ἐνέργεια μεγίστης βλακείας.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς χωρίο τοῦ Εὐριπίδου, ὅπου ἀναφέρεται ἡ μεγάλη σημασία, τὴν ὁποία ἔχει ἡ φύσις διὰ τὸν ἄνθρωπον:

Ἄλλ' αὐτὸς αἰεὶ μίμνε ἡν σαυτοῦ φύσιν

σώζων βεβαίως, ὥστε χρυσὸς ἐν πυρὶ. (ἀπ. 964, 4-5 N.)

Ἦτοι· «Ἄλλὰ σὺ ὁ ἴδιος νὰ μένης πάντοτε σταθερός, διατηρώντας τὴν δική σου φύσιν, ὅπως ὁ χρυσὸς στὴ φωτιά».

Ἐδῶ ὁ ποιητής μὲ τὰ λόγια αὐτὰ συνιστᾷ στὸν ἄνθρωπον νὰ μένῃ πάντοτε ἀμετάβλητος καὶ νὰ διασώζῃ τὸ φυσικὸ του, παρομοιάζοντας τὴν διατήρησιν τῶν ἐμφύτων ιδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν χρυσό: ὥστε χρυσὸς ἐν πυρὶ («σὰν τὸ χρυσάφι στὴ φωτιά»).

Ἡ προτροπὴ αὕτη τοῦ Εὐριπίδου μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν σχετικὴ φράσιν τοῦ Σοφοκλῆ:

ἀλλὰ νῦν εἴ' ἐν σαυτῷ γενοῦ. (Φιλ. 950)

«ἀλλὰ τώρα πιά γίνε ὅτι εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἑαυτός σου, μείνε μὲ τὸ φυσικόν σου,» Τὴν μεγίστην σημασίαν τῆς φύσεως ἐξαίρει ὁ Εὐριπίδης καὶ στὴν τραγωδίαν Ἑκάβη:

Δεινὸς χαρακτήρ καλίστημος ἐν βροτοῖς

ἐσθλῶν γενέσθαι, κατὰ μεῖζον ἔρχεται

τῆς εὐγενείας ὄνομα τοῖσιν ἀξίοις. (Ἑκ. 379-381)

Σχολιάζοντας ὁ χορὸς τὴν ἀπόφασιν τῆς Πολυξένης νὰ ἀποθάνῃ, ὥστε νὰ ἀποφύγῃ μία ζωὴ χωρὶς ἀξία δι' αὐτήν, ἐξαίρει τὴν εὐγένειαν τῆς καταγωγῆς της καὶ χαρακτηρίζει αὐτήν ὡς ἕνα διακριτικὸ σημεῖο, ὡς ἕνα χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα, θεωρεῖ δὲ ὡς ἀνωτέρους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι εἶναι καὶ ἀξιοὶ ὄντως νὰ φέρουν τὸ ὄνομα τῆς εὐγενείας.

Ἀξιο μνείας ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ἄλλο σχετικὸ χωρίο τῆς Ἑκάβης:

Οὔκουν δεινόν, εἰ γῇ μὲν κακῇ

τυχοῦσα καιροῦ θεόθεν εἰς στάχυν φέρεϊ,

χρηστὴ δ' ἁμαρτοῦσ' ὦν χρεῶν αὐτὴν τυχεῖν

κακὸν δίδωσι καρπὸν, ἀνθρώποις δ' αἰεὶ

ὁ μὲν πονηρὸς οὐδὲν ἄλλο πλὴν κακός,

ὁ δ' ἐσθλὸς ἐσθλός, οὐδὲ συμφορᾶς ὕπο
φύσιν διέφθειρ', ἀλλὰ χρηστός ἐστ' αἰεί; (Εκ. 592-598)

Ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ στόματος τῆς Ἑκάβης στὸ χωρίο αὐτὸ παρατηρεῖ ὅτι ὁ μὲν πονηρὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ κακὸς πάντοτε διὰ τοὺς ἀνθρώπους, ὁ δὲ καλὸς εἶναι καλὸς καὶ συνήθως δὲν διαφθείρει τὴν φύσιν του οὔτε καὶ ἐξ αἰτίας τῆς συμφορᾶς, ἀλλὰ παραμένει πάντοτε καλός, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν γόνιμην καὶ τὴν ἄγονη γῆ, τῆς ὁποίας ἡ παραγωγικότητα δὲν εἶναι σταθερὴ ἀλλὰ μεταβάλλεται ἐκάστοτε ἀνάλογα μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ καιροῦ²⁶.

Στὴν τραγωδίᾳ Ἡλέκτρα ὅμως ὁ Εὐριπίδης ἀμφισβητεῖ τὴν ἀπόλυτην σταθερότητα καὶ ἀποτελεσματικότητα τῆς φύσεως:

Οὐκ ἔστι' ἀκριβὲς οὐδὲν εἰς εὐανδρίαν
ἔχουσι γὰρ ταραγμὸν αἱ φύσεις βροτῶν.
Ἦδη γὰρ εἶδον ἄνδρα γενναίου πατρὸς
τὸ μηδὲν ὄντα, χρηστά τ' ἐκ κακῶν τέκνα,
λιμὸν τ' ἐν ἀνδρὶ πλουσίου φρονήματι,
γνώμην τε μεγάλην ἐν πένητι σώματι. (Ἡλ. 367-372)

Κατὰ τὸν Εὐριπίδην δηλ. δὲν ὑπάρχει τελειότητα ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἀνδρικό φρόνημα. Οἱ φυσικὲς τάσεις τῶν ἀνθρώπων ὑφίστανται σύγχυσι. Ἀνθρώποι καταγόμενοι ἀπὸ εὐγενεῖς γονεῖς ἀποδεικνύονται νὰ μὴν ἔχουν καμμία ἀξία, ἢ καὶ τὰν ἀπαιτῶν: γόνιοι φαύλων πατέρων νὰ γίνωνται ἐπιφανεῖς.

Στὴν ἴδια τραγωδίᾳ ὁ Εὐριπίδης διὰ τοῦ στόματος τοῦ πρεσβυτέρου ἐπαναλαμβάνει τὴν γνώμην του αὐτή. Ἀλλὰ καὶ ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ δὲν ἀποτελεῖ ἐγγύησιν γενέσεως χρηστῶν ἀπογόνων. Πολλοὶ ἄνθρωποι, ἂν καὶ ἔχουν εὐγενὴ καταγωγὴν, ἀποδεικνύονται κακοί, σύμφωνα μὲ τὴν γνώμην τοῦ πρέσβεως στὴν ἴδια τραγωδίᾳ:

Ἄλλ' εὐγενεῖς μὲν, ἐν δὲ κιβδήλῳ τόδε·
πολλοὶ γὰρ ὄντες εὐγενεῖς εἰσιν κακοί. (Ἡλ. 550-551)

Ἦτοι: «Ἀλλὰ εἶναι βέβαια (αὐτοὶ) εὐγενοῦς καταγωγῆς, αὐτὸ ὅμως ἐδῶ ἀποδεικνύεται ψευδές· διότι πολλοί, ἂν καὶ εἶναι εὐγενοῦς καταγωγῆς, γίνονται φαῦλοι».

Ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ, λοιπόν, μόνη τῆς δὲν ἀποτελεῖ ἐγγύησιν διὰ τὴν δημιουργίαν ὅπωςδὴποτε χρηστῶν ἀνθρώπων, διότι πολλοί, ἂν καὶ γεννήθηκαν ἀπὸ εὐγενεῖς γονεῖς, ἀποδείχθηκαν κακοί²⁷.

Καὶ στὴν τραγωδίᾳ Μελέαγρος ὁ ποιητὴς ἐκφράζει τὴν γνώμην πρῶτον

26. Πβ. Κουκουλομμάτη, ὁ.π., σ. 31.

27. Βλ. Κουκουλομμάτη, ὁ.π., σ. 32.

ὅτι ἡ γενναιότητα καὶ ἡ ἀρετὴ δὲν ἀποκτῶνται μὲ χρήματα, ἀλλὰ εἶναι ἔμφυτες, καὶ δεύτερον ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῇ γόνος καλὸς ἀπὸ γονεῖς ταπεινῆς καταγωγῆς:

*Μόνον δ' ἂν ἀντὶ χρημάτων οὐκ ἂν λάβοις
γενναιότητα καρετήν· καλὸς δέ τις
κἂν ἐκ πενήτων σωμάτων γένοιτο παῖς. (ἀπ. 531 Ν.)*

«Δὲν εἶναι δυνατόν μὲ χρήματα μόνον νὰ ἀποκτήσῃς τὴν γενναιότητα καὶ τὴν ἀρετὴ· θὰ μπορούσε ὅμως νὰ γεννηθῇ καὶ ἕνας καλὸς γόνος ἀπὸ γονεῖς ταπεινῆς καταγωγῆς.», λέγει ὁ Εὐριπίδης.

Ἐδῶ ὁ ποιητὴς πιστεύει στὴν μεγάλη δύναμι τῆς φύσεως, ἀλλὰ δὲν δέχεται τὴν παντοδυναμία της, διότι ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενον νὰ συμβῇ τὸ ἀντίθετο, δηλ. ἀπὸ κακοὺς γονεῖς νὰ γεννηθοῦν καλὰ παιδιὰ.

Ὅπως εἶδαμε ἀνωτέρω στὸ χωρίο τῆς Ἑκάβης (592-598), ὁ Εὐριπίδης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ εὐγενὴς φύσις παραμένει ἀμετάβλητη καὶ δὲν διαφθείρεται οὔτε καὶ ἀπὸ τὶς πλέον ἀντίξοες περιστάσεις: ὁ δ' ἐσθλὸς ἐσθλός, οὐδὲ συμφορᾶς ἔπο / φύσιν διέφθειρ', ἀλλὰ χρηστός ἐστ' αἶε; (στίχ. 597-598). Στὴν συνέχεια ὅμως τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὁ ποιητὴς διὰ στόματος τῆς Ἑκάβης λέγει:

*Ἄρ' οἱ τεκόντες διαφέρουσιν ἢ τροφαί;
Ἔχει γε μέντοι καὶ τὸ θρεφθῆναι καλῶς
δίδαξιν ἐσθλοῦ· τοῦτο δ' ἦν τις εὖ μάθῃ,
οἶδεν τό γ' αἰσχρὸν, κανόνι τοῦ καλοῦ μαθών. (Ἑκ. 599-602)*

«Ἄρα οἱ γονεῖς διαφέρουν ἢ ὁ τρόπος τῆς ἀνατροφῆς; Ἀλλὰ διδάσκει βεβαίως καὶ ἡ καλὴ ἀνατροφή τὸ καλόν· ἐὰν δὲ κάποιος μάθῃ τοῦτο καλόν, γνωρίζει πράγματι τὸ κακόν, ὁ ὅποιος τὸ ἔμαθε συγκρίνοντάς το μὲ τὸ καλόν».

Ἄς σημειωθῇ ὅτι λέγοντας ὅλα αὐτὰ ἡ Ἑκάβη ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ παράδειγμα τῆς κόρης της Πολυξένης, ἡ ὁποία τὴν ἐντυπωσίασε μὲ τὴν γενναιοψυχία, τὴν σεμνότητα, τὸ ἔντονο αἶσθημα τῆς προσωπικῆς τιμῆς, τὴν πίστι στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀπόφασί της νὰ θυσιασθῇ στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέως, μὲ ὅλες δηλ. αὐτὲς τὶς ἀρετὲς της, ποὺ ἦταν ἀπόρροια τῆς εὐγενοῦς καταγωγῆς καὶ τῆς καλῆς ἀνατροφῆς της. Τὸ ἐξαίρετο αὐτὸ ἦθος τῆς Πολυξένης ὥθεῖ τὴν Ἑκάβη νὰ θέσῃ τὸ ἐρώτημα ἂν τοῦτο ὀφείλεται στὸν παράγοντα φύσις ἢ, ὅπως ἡ ἴδια λέγει, εἰ τεκόντες ἢ ἀνάγεται στὸν παράγοντα τροφαί, δηλ. στὴν ἀνατροφή καὶ τὴν ἀγωγή. Ὁ Εὐριπίδης, λοιπόν, δέχεται καὶ τὸν ἄλλο παράγοντα, τὸ θρεφθῆναι καλῶς, δηλ. τὴν καλὴ ἀνατροφή, ἡ ὁποία διδάσκει τὸ καλόν (ἔχει... δίδαξιν ἐσθλοῦ). Ἡ ἀγωγή μὲ τὴν φύσι διαμορφώνει τὸν ἐνάρετο χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν τραγωδία Ἰππόλυτος ὁ Εὐριπίδης, ἀναφερόμενος στοὺς παράγοντες φύσις καὶ διδασκαλία, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σωφροσύνη παρέχεται στὸν ἄνθρωπο

ἀπὸ τὴν φύσι, δηλ. κληρονομεῖται, ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτηθῇ καὶ ἀπὸ τὴν διδασκαλία:

*Αἰδῶς δὲ ποταμίαισι κηπέυει δρόσοις·
 ὅσοις διδασκὸν μηδὲν, ἀλλ' ἐν τῇ φύσει
 τὸ σωφρονεῖν εἵληχεν ἐς τὰ πάνθ' ὁμῶς,
 τοῦτοις δρέπεσθαι, τοῖς κακοῖσι δ' οὐ θέμις.* (Ἰππόλ. 78-81)

«Ἡ αἰδῶς», λέγει ὁ ποιητής, «ζωογονεῖ μὲ ποταμῆσια νερά· σὲ ὅσους δὲν εἶναι δυνατόν τίποτε νὰ διδασχθῇ, ἀλλὰ ἡ σωφροσύνη ἔχει πέσει στὸν κλῆρο ἐξ ἴσου σὲ ὅλα, σὲ αὐτοὺς καὶ ὅχι στοὺς κακοὺς εἶναι θεμιτὸ νὰ δρέπουν ἄνθη».

Ἐδῶ δηλ. ὁ Εὐριπίδης διατυπώνει τὴν ἄποψι ὅτι ἡ σωφροσύνη ὡς ἀρετὴ εἶναι δυνατόν καὶ νὰ δοθῇ ὡς χάρισμα τῆς φύσεως ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκτηθῇ διὰ τῆς διδασκαλίας²⁸.

Τὴν σημασία, τέλος, τῆς καλῆς ἀνατροφῆς τονίζει ὁ ποιητής καὶ στὴν τραγωδία τοῦ Ἰκέτιδες:

*Τὸ γὰρ τραφῆναι μὴ κακῶς αἰδῶ φέρει·
 αἰσχύνεται δὲ τὰγάθ' ἀσκήσας ἀνὴρ
 κακὸς γενέσθαι πᾶς τις. Ἡ δ' εὐανδρία
 διδασκός, εἴπερ καὶ βρέφος διδάσκεται
 λέγειν ἀκούειν θ' ὧν μάθησιν οὐκ ἔχει.
 Ἄ δ' ἂν μάθῃ τις, ταῦτα σφίζεσθαι φιλεῖ
 πρὸς γῆρας. Οὕτω παῖδας εὖ παιδεύετε.* (Ἰκέτ. 911-917)

«Διότι ἡ καλὴ ἀνατροφή φέρει αἰδῶ στὸν ἄνθρωπο· αἰσθάνεται δὲ αἰσχύνῃ νὰ γίνῃ δειλὸς κάθε ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἀσκήθηκε στὰ καλὰ ἔργα. Ἡ γενναϊότητα εἶναι δὲ δυνατόν νὰ διδάσκεται, ἀφοῦ βέβαια καὶ τὸ βρέφος μαθαίνει νὰ λέγῃ καὶ νὰ ἀκούῃ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζει. Ὅσα ὁμῶς μάθει κανεὶς, αὐτὰ συνήθως τὰ ἐνθυμεῖται μέχρι τὰ γηρατειά. Διὰ τοῦτο νὰ ἀνατρέφετε σωστὰ τὰ παιδιὰ σας.», λέγει ὁ Εὐριπίδης διὰ στόματος τοῦ Ἀδράστου.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοφάνης πιστεύει στὴν δύναμι τῆς φύσεως, χωρὶς βέβαια νὰ ἀγνοῇ καὶ τὴν ἐπίδρασι, τὴν ὁποία ἀσκοῦν ἡ ἀγωγή καὶ τὸ περιβάλλον ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου:

*Τὸ γὰρ ἀποστηναι χαλεπὸν
 φύσεως, ἣν ἔχοι τις αἰεί.
 Καίτοι πολλοὶ τοῦτ' ἔπαθον·*

28. Πβ. Κουκουλομμάτη, ὁ.π., σ. 32.

ξυνόντες γνώμαις ἐτέρων

μετεβάλλοντο τοὺς τρόπους. (Σφή. 1457-1461)

«Διότι εἶναι δύσκολο νὰ ἀποστῇ κανεὶς ἀπὸ τὸ φυσικὸ του, τὸ ὁποῖο ἔχει πάντοτε. Καὶ ὅμως συνέβη τοῦτο σὲ πολλοὺς· ἀκολουθοῦντες γνώμες ἄλλων ἄλλαξαν τὸν χαρακτῆρά των.», γράφει ὁ ποιητής.

Ὁ Ἀριστοφάνης λοιπὸν πρωτίστως βέβαια δέχεται τὴν ὑπεροχὴ τῶν φυσικῶν ιδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ δὲν ἀποκλείει καὶ τοὺς παράγοντες παιδεία καὶ περιβάλλον, ποὺ πολλάκις μεταβάλλουν τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ ὁ μέγας ἱστορικὸς Θουκυδίδης θεωρεῖ τὴν φύσι ὡς τὴν ἀποφασιστικὴ δύναμι τῆς πνευματικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ χωρίο Α' 121 γράφει τὰ ἑξῆς:

Ὁ γὰρ ἡμεῖς ἔχομεν φύσει ἀγαθόν, ἐκείνοις (ἐνν. Ἀθηναίοις) οὐκ ἂν γένοιτο διδαχῇ, ὁ δ' ἐκεῖνοι ἐπιστήμη προύχουσι, καθαιρετὸν ἡμῖν ἐστὶ μελέτη.

Κατὰ τὸν ἱστορικό, οἱ Κορίνθιοι, ἀπευθυνόμενοι πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, λέγουν ὅτι «τὸ ἀγαθὸ ποὺ ἔχομε ἐμεῖς ἀπὸ φυσικοῦ μας, δὲν μποροῦν αὐτοὶ (δηλ. οἱ Ἀθηναῖοι) νὰ τὸ ἀποκτήσουν μὲ τὴν διδασκαλίαν, καὶ σ' ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ξεπερνοῦν σὲ γνῶσι, εἶναι δυνατὸν σ' ἐμᾶς νὰ τὸ κατακτήσωμε μὲ τὴν ἄσκησιν.»

Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ παιδαγωγικοὶ ὅροι τοῦ χωρίου αὐτοῦ: φύσει, διδαχῇ, ἐπιστήμη (δηλ. μὲ τὴν γνῶσιν) καὶ μελέτῃ (δηλ. μὲ τὴν ἄσκησιν), τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ ὁ ἱστορικός.

Ἐπίσης στὸ χωρίο Α' 138,3 ὁ Θουκυδίδης, ἐγκωμιάζοντας τὶς ἔμφυτες ἱκανότητες τοῦ Θεμιστοκλῆ, ἐξαίρει τὴν σημασίαν, ποὺ ἔχει ὁ παιδαγωγικὸς ὅρος φύσις:

Ἦν γὰρ ὁ Θεμιστοκλῆς, βεβαίωτατα δὴ φύσεως ἰσχὴν δηλώσας, καὶ διαφερόντως τι ἐς αὐτὸ μᾶλλον ἐτέρου ἄξιον θαυμάσαι· οἰκεία γὰρ ξυνέεισι καὶ οὔτε προμαθὼν ἐς αὐτὴν οὐδὲν οὔτ' ἐπιμαθὼν τῶν τε παραχρῆμα δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλείστον τοῦ γενησομένου ἀριστος εἰκαστής...

Καὶ στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ ἱστορικός χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο φύσις (φύσεως ἰσχὴν...), διὰ νὰ ἐξάρῃ τὴν δύναμι τῆς ἐκ γενετῆς ιδιοφυΐας τοῦ Θεμιστοκλῆ, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας κατέστη ἐξαιρετικὰ ἀξιοθαύμαστος, καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον. Διότι μὲ τὴν ἐμφυτὴ δξύνειά του, καὶ χωρὶς νὰ ἐνισχύσῃ αὐτὴν οὔτε ἀπὸ πρὶν ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ τὴν διδασκαλίαν, ἦταν ἱκανώτατος κριτῆς καὶ ἀριστος προφήτης. Συγκεφαλαιώνοντας ὁ ἱστορικός ἐπαναλαμβάνει τὸν ὅρο φύσις (φύσεως μὲν δυνάμει), διὰ νὰ τονίσῃ ἐκ νέου τὴν

μεγάλη σημασία, τὴν ὁποία ἔχουν οἱ ἔμφυτες δυνάμεις διὰ τὸν ἄνθρωπο. Συγχρόνως ὅμως ἀναφέρει καὶ τὸν γ' ὄρο *μελέτη* (*μελέτης δὲ βραχύτητι*), ποῦ σημαίνει «προπαρασκευή, ἄσκησις». Κατὰ τὸν Θουκυδίδη, μὲ τὴν δύναμι τῶν φυσικῶν καταβολῶν καὶ μὲ τὴν ἐλάχιστη προπαρασκευὴ τοῦ ὁ Θεμιστοκλῆς ἀναδείχθηκε ἱκανώτατος αὐτὸς στὸ νὰ ἐξευρίσκη ἀμέσως καὶ ἐκ τοῦ προχείρου καὶ νὰ ἐκτελῇ πράγματα πρέποντα:

Καὶ τὸ ξύμπαν εἰπεῖν φύσεως μὲν δυνάμει, μελέτης δὲ βραχύτητι κράτιστος δὴ οὗτος αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα ἐγένετο (αὐτόθι).

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ χωρία καταφαίνεται ὅτι οἱ καλὲς κληρονομημένες ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελοῦν τὴν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνεν προϋπόθεσι διὰ μίαν ἐπιτυχημένη ἀγωγή.

Ὁ Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης, ὁ ἀρχαιότερος καὶ ὁ σημαντικώτερος ἀπὸ τοὺς σοφιστές, κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀσχολήθηκε εἰδικώτερα μὲ τὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη, παρὰ οἱ προγενέστεροί του, ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὸ ἐξῆς χωρίο του:

*Φύσεως καὶ ἀσκήσεως διδασκαλία δεῖται καὶ ἀπὸ νεότητος δὲ ἀρξαμένους δεῖ μαθάνειν*²⁹.

Σύμφωνα μὲ τὸ ἀπόσπασμα αὐτό, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸ ἀπολεσθὲν ἔργο τοῦ *Μέγας Λόγος*, ὁ Πρωταγόρας πιστεύει ὅτι «ἡ διδασκαλία χρειάζεται τὴν φύσιν καὶ τὴν ἄσκησιν». Καθ' ὅσον γνωρίζω, πρῶτος αὐτὸς εἰσήγαγε ὡς τρίτον παράγοντα τὴν ἄσκησιν, ἡ ὁποία συμβάλλει ἀναμφιβόλως στὴν τέλεια παιδεία τοῦ ἀνθρώπου. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Πρωταγόρας ἀντιτίθεται ἀφ' ἑνὸς μὲν στὴν ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψιν τῶν παλαιότερων, κατὰ τὴν ὁποία μόνη τῆς ἡ φύσεως εἶναι ἀρκετὴ καὶ παντοδύναμη διὰ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὸν ἰσχυρισμὸ ἄλλων σοφιστῶν ὅτι τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν παράγοντα διδασκαλία (βλ. σχετικὰ κατωτέρω). Οἱ σοφιστὲς ἐκεῖνοι, ὑποστηρίζοντας τὴν ἄποψιν αὐτή, ἐξῆραν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἰδικὴν τῶν διδακτικῆς ἱκανότητα, ἐπειδὴ ἐπεδίωκαν τὴν προσέλευσιν περισσοτέρων μαθητῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἰσέπρατταν ἀρκετὰ χρήματα.

Στὴν συνέχεια τοῦ ἐν λόγῳ ἀποσπάσματος ὁ Πρωταγόρας διατυπώνει τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ μαθαίνουν ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν νεανικὴ τῶν ἡλικία: ἀπὸ νεότητος δὲ ἀρξαμένους δεῖ μαθάνειν. Ἡ φράσις αὕτη τοῦ Πρωταγόρα ἀποτελεῖ ἓνα παιδαγωγικὸ ἀξίωμα, τὸ ὁποῖο ἰσχύει καὶ σήμερον στὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη.

29. Fr Vs 80 (74) Protagoras B. 3=II 264, 23 κ.έ. (Diels - Kranz).

Χαρακτηριστικό επίσης είναι και τὸ ἐπόμενο ἀπόσπασμα τοῦ Πρωταγόρα σχέσι ἔχον με τοὺς παράγοντες διδασκαλία καὶ ἀσκησι³⁰.

(Πρωταγόρας ἔλεγε) μηδὲν εἶναι μήτε τέχνην ἄνευ μελέτης μήτε μελέτην ἄνευ τέχνης³¹.

Οἱ λ. τέχνη καὶ μελέτη ἐδῶ ἀποτελοῦν παιδαγωγικοὺς ὅρους καὶ χρησιμοποιοῦνται με τὶς σημασίες: τέχνη (ἢ δεξιότητα ποὺ ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὴν θεωρητικὴ διδασκαλία, ἢ ἐπιδεξιότητα στὴν τέχνη, ἢ τέχνη) καὶ μελέτη (ἢ ἐπιμέλεια, ἢ πρακτικὴ ἀσκησι, ἢ ἐκγύμνασι). Ἴδου πῶς μεταφράζει ὁ Γερμανὸς Hermann Diels στὴν κλασσικὴ ἔκδοσι τῶν προσωκρατικῶν ἀποσπασμάτων τὸ χωρίο αὐτό: «Ein Nichts ist Fertigkeit ohne Übung oder Übung ohne Fertigkeit³²». Ἡτοι· Ὁ Πρωταγόρας ἔλεγε ὅτι «ἓνα μηδενικὸ εἶναι, δηλ. τίποτε δὲν ἀξίζει, ἢ ἐπιδεξιότητα χωρὶς τὴν ἀσκησι ἢ ἡ ἀσκησι χωρὶς τὴν ἐπιδεξιότητα».

Ὁ Πλάτων, στρεφόμενος κατὰ τῆς σοφιστικῆς, παρουσιάζει τὸν Πρωταγόρα στὸν ὁμώνυμο διάλογό του νὰ λέγῃ ὅτι δύναται διὰ τῆς διδασκαλίας νὰ μορφώσῃ τοὺς νέους, ἀγνοώντας τὸν ὅρο φύσις:

Ὑπολαβὼν οὖν ὁ Πρωταγόρας εἶπεν· ὦ νεανίσκε, ἔσται τοίνυν σοι, ἐὰν ἐμοὶ συνῆς, ἥ ἂν ἡμέρα ἐμοὶ συγγένῃ, ἀπείναι οἴκαδε βελτίονι γεγονότι, καὶ ἐν τῇ ὕστεραίᾳ ταῦτά ταῦτα· καὶ ἐκάστης ἡμέρας αἰεὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδιδόναι. (Πλάτ. Πρωτ. 318 a)

Ἐδῶ δηλ. ὁ Πρωταγόρας, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν νεαρό Ἰππόκρατη, τὸν ὁποῖο ἔφερε σὲ αὐτὸν ὁ Σωκράτης, μετὰ τὴν ἐπιθυμία του νὰ μαθητεύσῃ πλησίον τοῦ Πρωταγόρα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσι ὅμως νὰ γνωρίζῃ ἐκ τῶν προτέρων τί ὄφελος θὰ ἀποκομίσῃ ἀπὸ τὴν συναναστροφή του αὐτῇ, τὸν διαβεβαιώνει ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ἐπικοινωνίας του μαζί του θὰ ἐπιστρέψῃ στὸν οἶκό του καλύτερος ἀπὸ ὅ,τι ἦταν πρὶν καὶ ὅτι κάθε ἡμέρα θὰ βελτιώνεται συνεχῶς. Σύμφωνα λοιπὸν με τὸ Πλατωνικὸ αὐτὸ χωρίο ὁ Πρωταγόρας θεωρεῖ τὴν διδασκαλία ὡς σημαντικώτατο παράγοντα διὰ τὴν μόρφωσι τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Πρωταγόρας στὸν ἴδιο διάλογο ἀναφέρεται καὶ στοὺς τρεῖς παράγοντες τῆς μορφώσεως, καθ' ὅσον γνωρίζω, πρῶτος αὐτός:

Ταῦτα μὲν γάρ, οἶμαι, ἴσασιν ὅτι φύσει τε καὶ τύχῃ τοῖς ἀνθρώποις γίγνεται, τὰ καλὰ καὶ τὰναντία τούτοις· ὅσα δὲ ἐξ ἐπιμελείας καὶ ἀσκήσεως καὶ

30. Πβ. Ἰσιγόνη, ὁ.π., σ. 111.

31. Fr Vs 80 (74) Protagoras B. 10 Stob. III (Flor.) 29, 80=II 268, 12 κ.έ. (Diels-Kranz).

32. Fr Vs 80 (74) Protagoras B.10 Stob. III (Flor.) 29,80=II 268, 34 (Diels-Kranz).

διδασκῆς οἷονται γίνεσθαι ἀνθρώποις, ἐάν τις ταῦτα μὴ ἔχη, ἀλλὰ τὰναντία τούτων κακά,... (Πλάτ. Πρωτ. 323 d)

Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ τριάς φύσις, διδασκαλία, ἀσκήσις χρησιμοποιεῖται ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν παιδεία, ὅπως θὰ ἀναφέρω κατωτέρω.

Ὁ προσωκρατικὸς φιλόσοφος Δημόκριτος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φύσις καὶ ἡ διδασκῆ εἶναι παράγοντες παρόμοιοι, περίπου ἰσοδύναμοι:

Ἡ φύσις καὶ ἡ διδασκῆ παραπλήσιόν ἐστι. Καὶ γὰρ ἡ διδασκῆ μεταρυσμοὶ τὸν ἄνθρωπον, μεταρυσμοῦσα δὲ φυσιοποιεῖ³³.

Κατὰ τὸν Δημόκριτο λοιπὸν «Ἡ φύσις καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι σχεδὸν ὅμοια. Διότι πράγματι ἡ διδασκαλία δίδει νέον ρυθμὸ καὶ νέα μορφή στὸν ἄνθρωπο, μορφώνοντας δὲ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐνισχύει καὶ ἀνανεώνει τὶς ἔμφυτες ἰδιότητες».

Σὲ ἄλλο χωρίο ὁμοῦς ὁ Δημόκριτος ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀσκήσις ἀποτελεῖ τὸν σημαντικώτατο παράγοντα διὰ τὴν πνευματικὴ πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅχι ἡ φύσις³⁴: Πλέονες ἐξ ἀσκήσιος ἀγαθοὶ γίνονται ἢ ἀπὸ φύσιος³⁵. Κατὰ τὸν Δημόκριτο δηλ. περισσότεροι ἄνθρωποι γίνονται μὲ τὴν ἀσκήσι σπουδαῖοι παρὰ μὲ τὴν βοήθεια τῶν ἐμφύτων ἱκανότητων.

Τὸ ἴδιο δέχεται καὶ ὁ σοφιστὴς Κριτίας: Ἐκ μελέτης πλείους ἢ φύσιος ἀγαθοί³⁶.

Ὁ Κριτίας δηλ. πιστεύει ὅτι μὲ τὴν ἀσκήσι ἀναδεικνύονται περισσότεροι ἄνθρωποι παρὰ μὲ τὶς φυσικὲς καταβολές. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ὁ συνώνυμος ὅρος μελέτη ἀντὶ ἀσκήσις.

Τέλος, καὶ ὁ ποιητὴς Ἐπίχαρμος χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο μελέτη μὲ τὴν σημασίαν «ἀσκήσις»: Ἀ δὲ μελέτα φύσιος ἀγαθῶς πλέονα δωρεῖται, φίλοι³⁷. Ἡ ἀσκήσι λοιπὸν, κατὰ τὸν Ἐπίχαρμον, προσφέρει περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα πού χαρίζουν οἱ καλὲς ἔμφυτες ἱκανότητες.

Ὁρισμένοι ὁμοῦς ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς ἀπέδιδαν μεγαλύτερη σημασίαν στὴν παιδεία παρὰ στὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπίστευαν δηλ. ὅτι διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ἡδύναντο νὰ ἐπιτύχουν τὰ πάντα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀθανασία. Ὁ Ἰσοκράτης

33. Fr Vs 68 (55) Demokritos B. 33 = II 153,1 κ.ε. (Diels - Kranz).

34. Πβ. Ἰσιγόνη, ὁ.π., σ. 106.

35. Fr Vs 68 (55) Demokritos B. 242 = II 193, 14 κ.ε. (Diels - Kranz).

36. Fr Vs 88 (81) Kritias B. 15 = II 380, 15 (Diels - Kranz).

37. Fr Vs 23 (13) Epicharmos B. 3 (284) = I 203, 10 (Diels - Kranz).

γράφει σχετικά. Μόνον οὐκ ἀθανάτους ὑπασχνοῦνται τοὺς συνόντας ποιήσειν. (Κατὰ Σοφ. 4)

Ὁ σοφιστὴς Ἀντιφῶν ὑποστηρίζει ὅτι τὸ σπουδαιότερο διὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ παιδεύσις:

Πρῶτον, οἶμαι, τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ παιδεύσεις· ὅταν γάρ τις πράγματος καὶ οἶκον τὴν ἀρχὴν ὀρθῶς ποιήσῃται, εἰκὸς καὶ τὴν τελευτὴν ὀρθῶς γίγνεσθαι· καὶ γὰρ τῇ γῇ οἶον ἂν τις τὸ σπέρμα ἐναρόσῃ, τοιαῦτα καὶ τὰ ἐκφορα δεῖ προσδοκᾶν· καὶ ἐν νέῳ σώματι ὅταν τις τὴν παιδεύσιν γενναίαν ἐναρόσῃ, ζῇ τοῦτο καὶ θάλλει διὰ παντὸς τοῦ βίου, καὶ αὐτὸ οὔτε ὄμβρος οὔτε ἀνομβρία ἀφαιρεῖται³⁸.

Κατὰ τὸν Ἀντιφῶντα, λοιπόν, τὸ πρῶτο μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἶναι ἡ παιδεύσις· κατ' αὐτόν, ὅταν κάποιος κάμῃ τὴν ἀρχὴν ὅποιουδήποτε πράγματος ὀρθά, εἶναι δὲ εὐλογο καὶ τὸ τέλος νὰ εἶναι σωστό. Ὅποιος ποιότητος, λέγει, εἶναι ὁ σπόρος, τὸν ὁποῖο θὰ σπεῖρῃ κάποιος μετὰ τὸ ὄργωμα, τέτοια συγκομιδὴ πρέπει νὰ ἀναμένῃ. Τοιοῦτοτρόπως καὶ ὅταν κάποιος σὲ ἕνα σῶμα νέου σπεῖρῃ τὴν σωστὴν μόρφωσι, τότε ζῇ καὶ ἀκμάζει αὐτὸ καθ' ὅλον τὸν βίον καὶ οὔτε ἡ βροχὴ οὔτε ἡ ἀνομβρία τὸ καταστρέφει³⁹.

Καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ δυνατότητα μορφώσεως τῶν νέων ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις, ἡ σπουδαιότερα τῶν ὁποίων εἶναι οἱ ἔμφυτες ικανότητές των. Ἡ φύσις, κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον ὅρο, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐκτέλεσις ἐξαιρέτων πράξεων. Ὁ ῥήτορας λέγει ὅτι ὑπάρχουν βεβαίως τόποι στὴν Ἑλλάδα, οἱ ὁποῖοι διακρίνονται διὰ τὴν παραγωγὴν τῶν καρπῶν, τῶν δένδρων καὶ τῶν ζώων, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ἡ Ἀθῆνα ὑπερέχει ὅχι σὲ αὐτὰ ἀλλὰ στὸ γεγονός ὅτι μπορεῖ νὰ παράγῃ καὶ νὰ τρέφῃ ἀνθρώπους ὅχι μόνον ἐκ φύσεως ικανοὺς διὰ τίς τέχνας καὶ τίς πράξεις καὶ τοὺς λόγους, ἀλλὰ καὶ πολὺ προικισμένους μετὰ γενναιότητα καὶ ἀρετή. Ἔτσι λοιπόν οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τοὺς πολέμους ἐναντίον τῶν Ἀμαζόνων, τῶν Θρακῶν, τῶν Πελοποννησίων καὶ τῶν Περσῶν κατῴρθωσαν νὰ νικήσουν⁴⁰. Τίποτε ὅμως ἀπὸ αὐτὰ δὲν θὰ ἐπιτύχαιναν, ἂν δὲν ὑπερεῖχαν κατὰ πολὺ σὲς ἔμφυτες ικανότητες: Ὡς οὐδὲν ἂν ἐπραξαν, εἰ μὴ πολὺ τὴν φύσιν διήνεγκαν⁴¹.

Στὸ ἐρώτημα ποῖος παράγων ἔχει τὴν μερίστην δύναμιν στὴν ἀπόκτησι τῆς ρητορικῆς ικανότητος, ὁ Ἰσοκράτης ἀπαντᾷ ἡ φύσις:

38. Fr Vs 87 (80) Antiphon B. 60 = II 365, 1 x. ε. (Diels - Kranz).

39. Βλ. Ἰσιγόνη, ὁ.π., σ. 111.

40. Ἰσοκρ. Ἀρεοπαγ. 74-75.

41. Ἰσοκρ. Ἀρεοπαγ. 75

Εἰ δὲ δὴ τις ἀφόμενος τῶν ἄλλων ἔροίτο με, τί τούτων μερίστην ἔχει δύναμιν πρὸς τὴν τῶν λόγων παιδείαν, ἀποκρινάμην ἂν ὅτι τὸ τῆς φύσεως ἀνυπέρβλητόν ἐστι καὶ πολὺ πάντων διαφέρει. (Περὶ Ἀντιδ. 189)

Τὸ τῆς φύσεως, λοιπὸν κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, ἀνυπέρβλητόν ἐστι καὶ πολὺ πάντων διαφέρει.

Σὲ ἄλλο ὅμως ἔργο του ὁ Ἰσοκράτης τονίζει τὴν σημασία, τὴν ὁποία ἔχουν καὶ οἱ τρεῖς παράγοντες: φύσις, διδασκαλία καὶ ἀσκήσις στὴν μόρφωσι ἐνὸς τέλειου ρήτορα:

Αἱ μὲν γὰρ δυνάμεις καὶ τῶν λόγων καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων ἐν τοῖς εὐφυνέσιν ἐγγίγνονται καὶ τοῖς περὶ τὰς ἐμπειρίας γεγυμνασμένοις· ἡ δὲ παιδευσὶς τοὺς μὲν τοιούτους τεχνικωτέρους καὶ πρὸς τὸ ζητεῖν εὐπορωτέρους ἐποίησεν. (Κατὰ Σοφ. 14-15)

Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Ἰσοκράτης τονίζει ὅτι οἱ δυνάμεις καὶ τῶν λόγων καὶ ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἄλλων τεχνῶν ἐνυπάρχουν στοὺς ἐκ φύσεως προικισμένους ἀνθρώπους καὶ σὲ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι εἶναι ἐξασκημένοι διὰ τῆς πείρας. Ἡ ἀγωγή ὅμως καθιστᾷ αὐτοὺς περισσότερο ἐπιτήδειους σχετικὰ μὲ τὴν τέχνη των καὶ ἐφευρετικούς στὶς ἀναζητήσεις των.

Στὸ ἴδιο ἔργο ὁ Ἰσοκράτης ἐπισημαίνει ἐκ νέου τὴν σημασία καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν παραγόντων τῆς παιδαγωγικῆς:

...καὶ δεῖν τὸν μὲν μαθητὴν πρὸς τῷ τὴν φύσιν ἔχειν οἷαν χρῆν, τὰ μὲν εἶδη τὰ τῶν λόγων μαθεῖν, περὶ δὲ τὰς χρήσεις αὐτῶν γυμνασθῆναι,... (Κατὰ Σοφ. 17)⁴²

Ἴδου λοιπὸν καὶ πάλιν οἱ τρεῖς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις, πού ἐξασφαλίζουν τὴν τέλεια μόρφωσι: φύσιν, μαθεῖν καὶ γυμνασθῆναι.

Τὸ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνει ἀργότερα στὸν Περὶ Ἀντιδόσεως λόγον του ὁ Ἰσοκράτης σὲ ἡλικία ὀγδόντα δύο ἐτῶν:

Λέγομεν γὰρ ὡς δεῖ τοὺς μέλλοντας διοίσειν ἢ περὶ τοὺς λόγους ἢ περὶ τὰς πράξεις ἢ περὶ τὰς ἄλλας ἐργασίας· πρῶτον μὲν πρὸς τοῦτο πεφνκέναι καλῶς, πρὸς ὅπερ ἂν προσηγμένοι τυγχάνωσιν, ἔπειτα παιδευθῆναι καὶ λαβεῖν τὴν ἐπιστήμην, ἣτις ἂν ἢ περὶ ἐκάστου, τρίτον ἐντριβεῖς γενέσθαι καὶ γυμνασθῆναι περὶ τὴν χρεῖαν καὶ τὴν ἐμπειρίαν αὐτῶν· ἐκ τούτων γὰρ ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐργασίαις τελείους γίγνεσθαι καὶ πολὺ διαφέροντας τῶν ἄλλων. (Περὶ Ἀντιδ. 187-188)

Ἀναφερόμενος λοιπὸν γενικῶς ὁ Ἰσοκράτης σὲ ὅλες τὶς δραστηριότητες

42. Βλ. W. Jaeger, Παιδεία. Ἡ μόρφωσις τοῦ Ἑλλήνος ἀνθρώπου, μετάφρ. Γ. Π. Βερροίου, τόμ. Γ', γ' ἔκδ., Ἀθήναι 1974, σ. 143 κ.ε.

καὶ τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ ἀνθρώπου καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τρία βασι-
κὰ στοιχεῖα εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὴν διάκρισί του μέσα στὴν κοινωνία: *Πρῶ-*
τον μὲν πρὸς τοῦτο πεφυκέναι καλῶς· ἔπειτα παιδευθῆναι καὶ λαβεῖν τὴν
ἐπιστήμην καὶ τρίτον ἐντρίβεις γενέσθαι καὶ γυμνασθῆναι.

Ὁ Πλάτων ἐπίσης ἐξαίρει τὴν σπουδαιότητα, τὴν ὁποία ἔχουν τὰ
ἔμφυτα χαρίσματα ἐνὸς νέου, χωρὶς βεβαίως νὰ παραγνωρίζῃ ταυτοχρόνως
καὶ τὴν μεγάλη συμβολή τῆς καλῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς παιδεύσεως:

Τροφὴ γὰρ καὶ παιδεύσεις χρηστὴ σωζομένη φύσεις ἀγαθὰς ἐμποιεῖ, καὶ
αὐτὰς φύσεις χρησταὶ τοιαύτης παιδείας ἀντιλαμβανόμεναι ἔτι βελτίους τῶν
προτέρων γίνονται εἰς τε τὰλλα καὶ εἰς τὸ γεννᾶν, ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις
ζώοις. (Πολ. Δ' 424a)

Κατὰ τὸν Πλάτωνα λοιπὸν ἡ χρηστὴ ἀνατροφή καὶ παιδεύσι πρέπει νὰ
συνπαράχουν μὲ τὴν χαρισματικὴ φύσι τοῦ νέου, διότι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο
ἐπιτυγχάνεται ἡ εὐδωαί μιᾶς οὐσιαστικῆς καὶ ἀποτελεσματικῆς ἐξελιξέως
καὶ μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν ἴδια γνώμη διατυπώνει ὁ φιλόσοφος καὶ στοὺς *Νόμους* ΣΤ' 766a:

Ἄνθρωπος δέ, ὥς φαμεν, ἡμερον, ὅμως μὴν παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχόν
καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θεϊότατον ἡμερώτατόν τε ζῶον γίνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκα-
νῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφέν ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῇ· ὧν ἕνεκα οὐ δεῦτε-
ρον οὐδὲ πάρεργον δεῖ τὴν παίδων τροφὴν τὸν νομοθέτην εἶναι γίνεσθαι.

Ἐδῶ δηλ. ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ἡ ὀρθὴ παιδεία παράλληλα μὲ τὴν εὐ-
τυχῇ φύσιν ἐπενεργεῖ δυναμικὰ στὴν διαμόρφωσι ἐνὸς πάρα πολὺ θαυμάσιου
καὶ πρᾶου χαρακτῆρα. Ἄν ὅμως ἀκολουθηθῇ μία ἐλλιπὴς ἢ μὴ ἐνδεδειγμένη
ἀνατροφή, τότε ὁ ἄνθρωπος γίνεται πάρα πολὺ ἄγριος, ὅπως τὰ ἄγρια ζῶα, τὰ
ὁποῖα γεννᾷ ἡ φύσις. Δι' αὐτὸ κατὰ τὸν Πλάτωνα πρέπει ὁ νομοθέτης νὰ ἐπι-
τρέπη νὰ γίνεταί ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ μὴ
θεωρῆται αὐτὴ οὔτε ὡς δευτερεῦον ζήτημα οὔτε καὶ ὡς πάρεργο.

Στὸν *Φαῖδρο* 269 d ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὸν Σωκράτη συν-
διαλεγόμενον μὲ τὸν Φαῖδρο νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ τελειότητα στὴν ρητορικὴ
τέχνη δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τίς ἔμφυτες ικανότητες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν συν-
δρομὴ τῆς μαθήσεως καὶ τῆς ἀσκήσεως: *ΣΩ. Τὸ μὲν δύνασθαι, ὦ Φαῖδρε,*
ὥστε ἀγωνιστὴν τέλεον γενέσθαι, εἰκός, ἴσως δὲ καὶ ἀναγκαῖον, ἔχειν ὥσπερ
τὰλλα. Εἰ μὲν σοι ὑπάρχει φύσει ῥητορικῶ εἶναι, ἔσει ῥήτωρ ἐλλόγιμος,
προσλαβὼν ἐπιστήμην τε καὶ μελέτην· ὅτου δ' ἂν ἐλλιπὴς τούτων, ταύτη
ἀτελής ἔσει.

Ἦτοι: «Τὸ νὰ εἶναι βέβαια κανεῖς σὲ θέσι, Φαῖδρε, ὥστε νὰ γίνῃ τέλειος
ἀγωνιστὴς στὶς συζητήσεις, εἶναι φυσικό, ἴσως μάλιστα καὶ ἀναγκαῖο, νὰ συμ-

βαίνη, ὅπως ἀκριβῶς καὶ μὲ τὰ ἄλλα πράγματα. Ἄν λοιπὸν ἔχῃς ἀπὸ τὸ φυσικὸ σου τὴν προδιάθεσι νὰ εἶσαι ἱκανὸς στὴν ρητορικὴ, θὰ γίνῃς ἀξιόλογος ρήτορας, ἂν ἀποκτήσης ἐπὶ πλέον καὶ γνῶσι καὶ ἄσκησι· σὲ ὅποιο ὅμως ἀπὸ αὐτὰ ὕστερης, σὲ αὐτὸ δὲν θὰ εἶσαι τέλειος⁴³».

Τέλος, ἀναφέρω καὶ ἕτερο χωρίο τοῦ Πλάτωνα, ὅπου ὁ Σωκράτης, συνομιλῶν μὲ τὸν Ἀλκιβιάδην, δέχεται ὅτι οἱ γεννηθέντες ἀπὸ εὐγενεῖς γονεῖς γίνονται τέλειοι ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴν, ἐὰν τύχουν καὶ καλῆς ἀνατροφῆς:

ΣΩ. — *Πότερον εἰκὸς ἀμείνους γίγνεσθαι φύσεις ἐν γενναίοις γένεσιν ἢ μή;*
(= Τί ἀπὸ τὰ δύο εἶναι λογικὸ νὰ γεννῶνται καλύτερες φύσεις μέσα σὲ οἰκογένειες εὐγενοῦς καταγωγῆς ἢ μή;)

ΑΛΚ. — *Δῆλον ὅτι ἐν τοῖς γενναίοις.*

(= Εἶναι φανερὸ ὅτι [γεννῶνται] μέσα σὲ οἰκογένειες εὐγενοῦς καταγωγῆς.)

ΣΩ. — *Οὐκοῦν τοὺς εὖ φύντας, ἐὰν καὶ εὖ τραφῶσιν, οὕτω τελέουσιν γίγνεσθαι πρὸς ἀρετὴν;*

(= Λοιπὸν, οἱ γεννηθέντες ἀπὸ γονεῖς εὐγενοῦς καταγωγῆς, ἐὰν τύχουν καὶ καλῆς ἀνατροφῆς μάλιστα, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο [εἶναι λογικὸ νὰ] γίνωνται τέλειοι ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴν;)

ΑΛΚ. — *Ἀνάγκη.* (Ἀλκιβ. 120 d-e)

(= Κατ' ἀνάγκη [εἶναι λογικὸ]), ἀπαντᾷ ὁ Ἀλκιβιάδης.

Ὁ Σωκράτης λοιπὸν, σύμφωνα μὲ τὸ πλατωνικὸ αὐτὸ χωρίο, πιστεύει ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀπόρροια ἀγαθῆς φύσεως καὶ ὀρθῆς ἀνατροφῆς καὶ παιδεύσεως⁴⁴.

Κατὰ τὸν Ξενοφῶντα, ὁ Σωκράτης⁴⁵ ὑποστηρίζει ὅτι τόσον οἱ ἔμφυτες προδιαθέσεις, ὅσον καὶ ἡ μάθησι μὲ τὴν ἄσκησι εἶναι ἀπαραίτητες

43. Σχολιάζοντας τὸ πλατωνικὸ αὐτὸ χωρίο ὁ φιλόσοφος Ἑρμείας γράφει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: ...λαμβάνει τρία τινά, ἅπερ ἐφ' ἐκάστης τέχνης καὶ ἐπιστήμης ἀραρε, φύσιν, ἐπιστήμην, μελέτην· εἰ μὴ γὰρ τὰ τρία συνδράμοι, οὐ δύναται τις ἀριστος γενέσθαι κατὰ τέχνην. (Hermeias von Alexandrien in Platonis Phaedrum Scholia, ἐκδ. Paul Couvreur, Paris 1901 [Bibliothèque de l'école des Hautes Études, 133 fascicule], φωτοτυπ. ἐπανέκδ. Hildesheim-New York 1969, σ. 243).

44. Σχετικῶς μὲ τὸ διδασκὸν ἢ μὴ τῆς ἀρετῆς γενικῶς στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ Γραμματεία βλ. τὴν διδ. διατρ. τοῦ Ἰω. Ἡλ. Κουβαρᾶ, "Ἐρευνες στὸ ἔργο τοῦ Μαξιμου τοῦ Τυρίου. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀνταδουκίας, τῆς ἀρετῆς, καὶ τῆς φιλίας", Ἀθῆναι 1991, σσ. 151-171.

45. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἄρθρο τοῦ William Charlton: Ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφάντος ὡς φιλόσοφος· μετὰφρ. Σοφίας Ἡλιοπούλου στὸ βιβλίο *Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ*, Ἀθῆναι 1992, ἐκδ. Κ. Βουδούρη· σσ. 46-52· ἰδίως σ. 51.

διὰ τὴν μόρφωσι τοῦ ἀνθρώπου. Στὰ Ἀπομνημονεύματα ὁ Σωκράτης φέρεται νὰ συζητῇ μὲ τὸν Ἀρίστιππο τὸ πρόβλημα ἂν ἡ ἀνδρεία ἀποκτᾶται διὰ τῆς διδασκαλίας ἢ εἶναι φυσικὸ ἀγαθόν. Κατὰ τὴν συζήτησι αὕτῃ ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος διατυπώνει τὴν γνώμη ὅτι ἡ ἐπίδρασι καὶ τῶν τριῶν παραγόντων, φύσεως, διδασκαλίας καὶ ἀσκήσεως ἐπὶ τῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μεγίστη:

Πάλιν δὲ ἐρωτώμενος ἡ ἀνδρεία πότερον εἴη διδακτὸν ἢ φυσικόν· Οἶμαι μὲν ἔφη ὥσπερ σῶμα σώματος ἰσχυρότερον πρὸς τοὺς πόνους φύεται, οὕτω καὶ ψυχὴν ψυχῆς ἐρρωμενεστέραν πρὸς τὰ δεινὰ φύσει γίνεσθαι· ὁρῶ γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῖς νόμοις τε καὶ ἔθεσι τρεφομένους πολὺ διαφέροντας ἀλλήλων τόλμῃ. Νομίζω μέντοι πᾶσαν φύσιν μαθήσει καὶ μελέτῃ πρὸς ἀνδρείαν αὖξεσθαι. (Ἀπομν. Γ' 9,1-2)

Κατὰ τὸν Σωκράτη λοιπόν, ὅπως ἓνα σῶμα γεννᾶται ἰσχυρότερο ἀπὸ ἓνα ἄλλο σῶμα στὸ νὰ ὑπομένῃ τοὺς κόπους, ἔτσι καὶ μία ψυχὴ γίνεται χάρις στὶς ἔμφυτες ἰδιότητές της περισσότερο δυνατὴ ἀπὸ ἄλλη ψυχὴ κατὰ τὴν ἀντιμετώπισι τῶν φοβερῶν καταστάσεων· διότι, κατ' αὐτόν, οἱ ἄνθρωποι, μολονότι ζοῦν καὶ ἀνατρέφονται μέσα σὲ μία κοινωνία, ἡ ὁποία ἔχει καὶ τοὺς ἴδιους νόμους καὶ τὰ ἴδια ἥθη καὶ ἔθιμα, διαφέρουν πολὺ μεταξὺ τῶν ὡς πρὸς τὴν τόλμῃ. Νομίζει ὅμως ὅτι μὲ τὴν μάθησι καὶ τὴν ἀσκησι προκίπτει στὴν ἀνδρεία κάθε ἄνθρωπος μὲ φυσικὰ χαρίσματα. Καὶ συνεχίζει ὁ Σωκράτης:

Ὅρῳ δ' ἐγῶγε καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πάντων ὁμοίως καὶ φύσει διαφέροντας ἀλλήλων τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐπιμελεία πολὺ ἐπιδιδόντας. Ἐκ δὲ τούτων δῆλόν ἐστιν ὅτι πάντας χρὴ καὶ τοὺς εὐφρεστεροὺς καὶ τοὺς ἀμβλυτέρους τὴν φύσιν, ἐν οἷς ἂν ἀξιόλογοι βούλονται γενέσθαι, ταῦτα καὶ μαθάνειν καὶ μελετᾶν. (Ἀπομν. Γ' 9,3).

Ἐδῶ δηλ. παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἄνθρωποι καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα ἐπίσης διαφέρουν μεταξὺ τῶν κατὰ τὸ φυσικὸ τῶν καὶ μὲ τὴν ἐπιμέλεια προοδεύουν πολὺ. Δι' αὐτὸ πρέπει ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ εὐφρεστεροὶ καὶ οἱ ὑποδεέστεροι ὡς πρὸς τὶς ἔμφυτες καταβολές καὶ νὰ μαθαίνουν καὶ νὰ ἀσκοῦνται σὲ αὐτά, στὰ ὁποῖα θέλουν νὰ διαπρέψουν.

Καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τῶν Ἀπομνημονευμάτων ὁ Ξενοφὼν ἀναφέρει ὅτι ὁ Σωκράτης ἐθεωροῦσε ὡς μὴ ἐπαρκεῖς τὶς φυσικὲς καταβολές διὰ τὴν σωματικὴ, ἡθικὴ καὶ πνευματικὴ διάπλασι τοῦ ἀνθρώπου, διεπίστωνε δὲ τὶς χαρακτηριστικὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ μαθαίνουν ἀμέσως καλὰ ἐκεῖνα, στὰ ὁποῖα στρέφουν τὴν προσοχὴ τῶν καὶ διατηροῦν στὴν μνήμη τῶν ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔμαθαν, καὶ ἐπιθυμοῦν ὅλα τὰ μαθήματα, διὰ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν καὶ νὰ διοικοῦν καλὰ, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πόλεις νὰ κάνουν εὐτυχεῖς:

Ἔτεκμαίρετο δὲ τὰς ἀγαθὰς φύσεις ἐκ τοῦ ταχύ τε, μαθάνειν οἷς προσέχοιεν καὶ μνημονεύειν ἃ μάθοιεν καὶ ἐπιθυμεῖν τῶν μαθημάτων πάντων, δι' ὧν ἔστιν οἰκίαν τε καλῶς οἰκεῖν καὶ πόλιν καὶ τὸ ὅλον ἀνθρώποις τε καὶ τοῖς ἀνθρωπίνοις πράγμασιν εὖ χρηθῆσαι· τοὺς γὰρ τοιούτους ἡγεῖτο παιδευθέντας οὐκ ἂν μόνον αὐτοὺς τε εὐδαίμονας εἶναι καὶ τοὺς ἑαυτῶν οἴκους καλῶς οἰκεῖν, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πόλεις δύνασθαι εὐδαίμονας ποιεῖν. (Ἀπομν. Δ' 1,2)

Κατὰ τὸν Ξενοφῶντα, ὁ Σωκράτης δὲν προσφερόταν σὲ ὅλους κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ σὲ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἐνόμιζαν μὲν ὅτι εἶναι ἀπὸ τὴν φύσι των ἱκανοί, ἀλλὰ καταφρονοῦσαν τὴν μάθησι, ἐδίδασκε ὅτι οἱ φύσεις, ποὺ θεωροῦνται ὅτι εἶναι ἄριστες, αὐτὲς κυρίως χρειάζονται ἐκπαίδευσι, ἐπικαλούμενος τὸ παράδειγμα τῶν φύσει ἄριστων καὶ ἀτίθασων καὶ βίαιων ἵππων, οἱ ὅποιοι, ἂν δαμασθοῦν ἀπὸ μικρῇ ἡλικία, γίνονται πάρα πολὺ πειθῆνιοι καὶ ἄριστοι, ἂν ὅμως δὲν δαμασθοῦν, γίνονται πάρα πολὺ ἀτίθασοι καὶ κακοί. Ὡς δεῦτερο παράδειγμα ὁ Σωκράτης ἀναφέρει ἐκεῖνο τῶν προικισμένων ἀπὸ τὴν φύσι καὶ φιλόπωνων καὶ ἐπιθετικῶν κατὰ τῶν θηρίων θηλυκῶν σκυλιῶν, τὰ ὅποια, ἂν γυμνασθοῦν καλὰ, γίνονται ἄριστα σὲ κυνήγι καὶ πάρα πολὺ χρησιμα στὸν ἄνθρωπο· ἂν ὅμως μείνουν ἀγρύμναστα, γίνονται καὶ ἐπιβλαβῆ καὶ μανιακὰ καὶ ἀτίθασα:

Οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἐπὶ πάντας ἔχει, ἀλλὰ τοὺς μὲν οἰομένους φύσει ἀγαθοὺς εἶναι, μαθήσεως δὲ καταφρονοῦντας ἐδίδασκεν ὅτι αἱ ἄριστοι δοκοῦσαι εἶναι φύσεις μάλιστα παιδείας δέονται, ἐπιδεικνύων τῶν τε ἵππων τοὺς εὐφρεστάτους, θυμοειδεῖς τε καὶ σφοδροὺς ὄντας, εἰ μὲν ἐκ νέων δαμασθεῖεν, εὐχρηστοτάτους καὶ ἀρίστους γιγνομένους, εἰ δὲ ἀδάμαστοι γένοιτο, δυσκαθεκτοτάτους καὶ φανλοτάτους· καὶ τῶν κυνῶν τῶν εὐφρεστάτων, φιλοπόνων τε οὐσῶν καὶ ἐπιθετικῶν τοῖς θηρίοις, τὰς μὲν καλῶς ἀχθείσας ἀρίστας γίγνεσθαι πρὸς τὰς θήρας καὶ χρησιμωτάτας, ἀναγώγους δὲ γιγνομένης ματαίους τε καὶ μανιώδεις καὶ δυσπειθεστάτας. (Ἀπομν. Δ' 1,3)

Ὁμοίως, προσθέτει ὁ Σωκράτης, καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὅσοι ἔχουν ἄριστες ἔμφυτες καταβολές καὶ εἶναι ἰσχυρότατοι κατὰ τὴν ψυχὴ καὶ ἱκανώτατοι στὸ νὰ ἐκτελοῦν ὅσα ἐπιχειροῦν, ἂν μὲν ἐκπαιδευθοῦν καὶ διδασκτοῦν αὐτά, τὰ ὅποια πρέπει νὰ κάμουν, γίνονται καὶ ἄριστοι καὶ ὠφελιμώτατοι· διότι αὐτοὶ κατορθώνουν πάρα πολλὰ καὶ μεγάλη ἀγαθὰ. Ἄν ὅμως μείνουν ἀπαιδευτοὶ καὶ ἀμαθεῖς, κατὰ τὸν φιλόσοφο, γίνονται αὐτοὶ καὶ κάκιστοι καὶ βλαβερώτατοι:

Ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων τοὺς εὐφρεστάτους, ἐρρωμενεστάτους τε ταῖς ψυχαῖς ὄντας καὶ ἐξεργαστικωτάτους γίγνεσθαι· ἀπαιδευτούς δὲ καὶ ἀμαθεῖς γενομένους κακίστους τε καὶ βλαβερωτάτους γίγνεσθαι. (Ἀπομν. Δ' 1,4)

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης ἐπισημαίνει τὴν σημασία, τὴν ὁποία ἔχουν οἱ τρεῖς ὅροι φύσις, ἔθος καὶ διδαχὴ διὰ τὴν παιδεία τοῦ ἀνθρώπου. Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δὲ ἔθει οἱ δὲ διδαχῇ*⁴⁶.

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη λοιπόν, καλοὶ ἄνθρωποι γίνονται γενικῶς κατ' ἄλλους μὲν ἀπὸ τὴν φύσι των, κατ' ἄλλους δὲ ἀπὸ τὴν ἄσκησι, καὶ τέλος ἀπὸ τὴν διδασκαλία.

Στὰ *Πολιτικά* του ὅμως ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι ἡ διάπλασι ἡθικοῦ χαρακτῆρος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνύπαρξι καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν παιδαγωγικῶν παραγόντων:

Ἀλλὰ μὴν ἀγαθοὶ γε καὶ σπουδαῖοι γίνονται διὰ τριῶν. Τὰ τρία δὲ ταῦτα ἐστὶ φύσις, ἔθος, λόγος. (H' 13. 1332a 38 κ. ἐ.).

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δηλ. οἱ ἄνθρωποι γίνονται πράγματι ἐνάρετοι καὶ σπουδαῖοι μὲ τὴν βοήθεια καὶ τῶν τριῶν στοιχείων: φύσις, ἔθος, δηλ. ἄσκησι, καὶ λόγος, δηλ. διδασκαλία.

Τὴν ἴδια γνώμη διατυπώνει καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τῶν *Πολιτικῶν*:

Τυχάνομεν δὴ διηρημένοι πρότερον ὅτι φύσεως καὶ ἔθους καὶ λόγου δεῖ. Ταῦτα γὰρ δεῖ πρὸς ἄλληλα συμφωνεῖν συμφωνίαν τὴν μεγίστην. (H' 15. 1334b 6-10)

Κατὰ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο⁴⁷ ἐπίσης, ὁ Ἀριστοτέλης φρονεῖ ὅτι ἡ παιδεία χρειάζεται καὶ τὰ τρία αὐτὰ βασικὰ συστατικά: φύσις, μάθησι καὶ ἄσκησι:

Τριῶν ἔφη (sc. Ἀριστοτέλης) δεῖν παιδεία, φύσεως, μαθήσεως, ἀσκήσεως.

Καὶ στὰ ἔργα τοῦ *Corpus Hippocraticum*⁴⁸ ἔχομε χωρία ἀναφερόμενα στοὺς τρεῖς παράγοντες τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου:

Χρὴ γάρ, ὅστις μέλλει ἱητρικῆς ξύνεσιν ἀτρεκέως ἀρμόζεσθαι, τῶνδὲ μιν ἐπήβολον γενέσθαι: φύσιος· διδασκαλίας· τόπου εὐφύεος· παιδομαθίας· φιλοπονίας· χρόνου. Πρῶτον μὲν οὖν πάντων δεῖ φύσιος· φύσιος γὰρ ἀντιπηρεσσούσης, κενὰ πάντα· φύσιος δὲ ἐς τὸ ἄριστον ὁδηγεούσης διδασκαλίῃ τέχνης γίνεται.

Κατὰ τὸν Ψευδο-Ἰπποκράτη λοιπόν, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος πρόκει-

46. X 9 1179b 20 κ.ἐ. (ἐκδ. Bywater, σ. 219).

47. Diogenes Laertii, *Vitae Philosophorum*, τόμ. I: V. 18 (Ἀριστοτέλης), σ. 204 Oxonii 1964.

48. Νόμ. 2: τόμ. IV, σ. 638 κ.ἐ., ἐκδ. Littré.

ται νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἱατρικὴ ἐπιστὴμην πρέπει νὰ ἔχῃ τὰ ἑξῆς: ἔμφυτες ἱκανότητες· δυνατότητα διδασκαλίας· εὐνοϊκὸν τόπο· εὐκαιρία μαθήσεως ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία· νὰ εἶναι φίλεργος καὶ νὰ ἔχῃ χρόνον. Τὸ πρῶτον λοιπὸν ἀπὸ ὅλα αὐτά, ποὺ χρειάζεται, εἶναι οἱ ἔμφυτες ιδιότητες· διότι ἂν ἡ φύσις ἐναντιώνεται, τότε τὰ πάντα εἶναι μάταια· ἂν ὅμως ἡ φύσις ὁδηγῇ τὸν νέο κατὰ τὸν καλῦτερον τρόπο στὴν ἐπιστὴμην τῆς ἱατρικῆς, τότε γίνεται διδασκαλία τῆς ἱατρικῆς τέχνης. Ἡ φύσις, ἐπομένως, ἀποτελεῖ τὸν βασικώτατον καὶ ὑπέρτατον παράγοντα, ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἀπαιτοῦνται διὰ τὶς πραγματικὰ καὶ ἀποτελεσματικὰς σπουδὰς στὴν ἱατρικὴ ἐπιστὴμην. Ἡ διδασκαλία, κατὰ τὸν συγγραφέα αὐτόν, ἔπεται τῆς φύσεως.

Τὸ δεῦτερον σχετικὸ χωρίο εὐρίσκεται στὸ *Περὶ Εὐσχημοσύνης* 4 ἔργο τοῦ *Corpus Hippocraticum*⁴⁹, ὅπου ἐξαίρεται ἡ σπουδαιότητα τῆς φύσεως:

Ἑγεμονικώτατον μὲν οὖν τούτων ἀπάντων τῶν προειρημένων ἡ φύσις.

Ὡς ἡγεμονικώτατον, δηλ. ὡς δεσπύζον καὶ πρωτεύον, ἀπὸ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ προειρημένα στοιχεῖα χαρακτηρίζεται ἡ φύσις ἐκείνου, ὁ ὁποῖος θὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἱατρικὴ ἐπιστὴμην.

Στὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἔργο τοῦ Ὁ Ἰπποκράτης ἐπισημαίνει καὶ τὴν μεγάλῃ ἐπίδρασι, τὴν ὁποία ἀσκεῖ τὸ φυσικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Κῶς ἱατρὸς πιστεύει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἀσίας διαφέρουν πάρα πολὺ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν ἰδιοσυστασίαν καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν:

Τὴν Ἀσίην πλεῖστον δὴ διαφέρειν φημὶ τῆς Εὐρώπης ἐς τὰς φύσεις τῶν ξυμπάντων τῶν ἐκ τῆς γῆς φυομένων καὶ τῶν ἀνθρώπων· πολὺ γὰρ καλλίονα καὶ μείζονα πάντα γίνεταί ἐν τῇ Ἀσίῃ, ἢ τε χώρα τῆς χώρας ἡμερωτέρῃ καὶ τὰ ἥβια τῶν ἀνθρώπων ἡπιώτερα καὶ εὐοργότερα. Τὸ δὲ αἴτιον τούτων ἡ κρᾶσις τῶν ὠρέων ἐστί,... (12[24])

Κατὰ τὸν Ἱπποκράτη λοιπὸν, ἡ Ἀσία διαφέρει πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν Εὐρώπην ὡς πρὸς τὴν φύσιν ὧν ἀνεξαιρέτως, τόσον τῶν ἀπὸ τὴν γῆ φυομένων, ὅσον καὶ τῶν ἀνθρώπων· διότι τὰ πάντα στὴν Ἀσία γίνονται πολὺ καλῶτερα καὶ μεγαλῶτερα καὶ ἡ χώρα αὐτὴ εἶναι περισσότερον εὐφορὴ ἀπὸ τὶς χώρες τῆς Εὐρώπης καὶ τὰ ἥβια τῶν ἀνθρώπων ἡπιώτερα καὶ ἡμερώτερα. Ἡ αἰτία δὲ αὐτῶν εἶναι ἡ κρᾶσις, ἡ συνένωσις τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, δηλ. ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρα,...

Συνεχίζοντας ὁ Ἱπποκράτης γράφει:

Καὶ περὶ μὲν τῆς διαφορῆς τῆς φύσεως τῆς μορφῆς τῶν ἐν τῇ Ἀσίῃ οὕτως

49. Τόμ. IX, σ. 230, ἐκδ. Littré.

ἔχει. Περὶ δὲ τῆς ἀθυμίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνανδρίας, ὅτι ἀπολεμώ-
τεροὶ εἰσι τῶν Εὐρωπαίων οἱ Ἀσιηνοὶ καὶ ἡμερώτεροι τὰ ἥθεα, αἱ ὥραι αἰτιαὶ
μάλιστα οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιούμεναι, οὔτε ἐπὶ τὸ θερμόν, οὔτε ἐπὶ
τὸ ψυχρόν, ἀλλὰ παραπλήσια ἐοῦσαι... Διὰ ταύτας ἐμοὶ δοκεῖ τὰς προφάσις
ἀναλκῆς εἶναι τὸ γένος τὸ Ἀσιηνόν, καὶ προσέτι διὰ τοὺς νόμους. Τῆς γὰρ
Ἀσίας τὰ πούλλα βασιλεύεται. Ὅκου δὲ μὴ αὐτοὶ ἐωντέων εἰσὶ καρτεροὶ οἱ
ἄνθρωποι μὴδὲ αὐτόνομοι, ἀλλὰ δεσπόζονται, οὐ περὶ τουτέου αὐτέοισιν ὁ
λόγος ἐστίν, ὅπως τὰ πολέμια ἀσκήσωσιν, ἀλλ' ὅπως μὴ δόξωσι μάχιμοι
εἶναι. (16 [41]-[42])

«Καὶ ἡ μορφολογικὴ διαφορά», λέγει ὁ Ἱπποκράτης, «τῆς Ἀσίας καὶ τῆς
Εὐρώπης εἶναι ἡ ἑξῆς: Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὀλιγοψυχία καὶ στὴν δειλία τῶν ἀν-
θρώπων, οἱ Ἀσιᾶτες εἶναι περισσότερο ἀκατάλληλοι διὰ πόλεμον ἀπὸ τοὺς
Εὐρωπαίους καὶ ἡμερώτεροι ὡς πρὸς τὰ ἥθη. Οἱ ἐποχὲς τοῦ ἔτους πρὸ πάντων
εἶναι ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς καταστάσεως, ἐπειδὴ αὐτὲς δὲν μεταβάλλουν πολὺ
οὔτε ἐπὶ τὸ θερμόν οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρόν, ἀλλὰ εἶναι μεταξύ των παρόμοιες... Δι'
αὐτοὺς τοὺς λόγους μοῦ φαίνεται ὅτι τὸ γένος τῶν Ἀσιατῶν δὲν εἶναι γενναῖο,
καὶ ἀκόμη λόγῳ τῆς ἐπιδράσεως τῶν συνηθειῶν. Διότι τὰ περισσότερα μέρη
τῆς Ἀσίας κυβερνῶνται ἀπὸ βασιλεῖς. Καὶ ὅπου οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι κύριοι
τῶν ἑαυτῶν τῶν καὶ οὔτε καὶ αὐτόνομοι, ἀλλὰ ζοῦν ὑπὸ δεσποτικῷ καθεστῶς,
αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δὲν ἔχουν κανένα λόγο, διὰ νὰ ἀσκηθοῦν στὰ πολεμικὰ ἔργα, μὲ
ἀποτέλεσμα νὰ μὴ θεωροῦνται ὅτι εἶναι ἱκανοὶ διὰ πόλεμον».

Τὸ εὐμετάβολο, λοιπόν, τῆς φύσεως, τοῦ κλίματος καὶ τῶν ἐποχῶν τοῦ
ἔτους, καθὼς καὶ οἱ διαφορετικοὶ πολιτειακοὶ θεσμοὶ συμβάλλουν στὴν μεταλ-
λαγὴ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν δια-
μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρός του⁵⁰.

Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς ὑποστηρίζει τὴν συνύπαρξιν
καὶ τῶν τριῶν παραγόντων: φύσεως, μαθήσεως καὶ ἀσκήσεως πρὸς ἐπίτευξιν
μῆς ἀριστῆς παιδείας, ἀναφερομένης εἴτε στοὺς πολιτικούς λόγους εἴτε σὲ
κάθε τέχνην εἴτε σὲ κάθε ἐπιστήμην:

Τρία ταῦτα τὴν ἀρίστην ἡμῖν ἔν τε τοῖς πολιτικοῖς λόγοις ἔξιν καὶ ἐν πά-
σῃ τέχνῃ τε καὶ ἐπιστήμῃ χορηγήσει· φύσις δεξιὰ, μάθησις ἀκριβής, ἀσκήσις
ἐπίπνοος. (Περὶ μīmῆσεως 2,27)

Ἡ ἐπιδέξια, λοιπόν, φύσις, ἡ ἀκριβὴς μάθησις καὶ ἡ ἐπίπνοη ἀσκήσις ἀπο-

50. Βλ. σχετικῶς περισσότερα: Κ. Μητροπούλου, *Ἱπποκράτους Περὶ Ὁρῶν καὶ Τό-
πων*, Ἀθῆναι (ἄ.ε.), σ. 11 κ.ε. Πβ. καὶ Ἱσιγόνῃ, ὕ.π., σ. 176 κ.ε.

τελοῦν τὴν συνισταμένη μιᾶς ἀποτελεσματικῆς καὶ ἀριστερῆς παιδείας, κατὰ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεᾶ.

Ὁ Λουκιανὸς στὸ ἔργο του *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* ἐπιγραμματικῶς τονίζει ὅτι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος προτίθεται νὰ γράψῃ μίαν ἀριστη ἱστορία, ὀφείλει ἐκ φύσεως νὰ φέρῃ μαζί του τὶς δύο βασικώτατες ἀρετές: *σύνεσιν τε πολιτικὴν καὶ δύναμιν ἐρμηνευτικὴν*. Ἡ μὲν *σύνεσις* εἶναι δῶρο τῆς φύσεως, ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διδαχθῇ, ἡ δὲ *δύναμις* ἡ *ἐρμηνευτικὴ* ἀποκτᾶται μὲ πολλὴ ἄσκησι, μὲ συνεχῆ ἐργασία καὶ μὲ μίμησι ζηλευτῆ τῶν ἀρχαίων προτύπων:

*Φημί τοίνυν τὸν ἀριστα ἱστορίαν συγγράφοντα δύο μὲν ταῦτα κορυφαῖο-
τατα οἴκοθεν ἔχοντα ἦκειν, σύνεσιν τε πολιτικὴν καὶ δύναμιν ἐρμηνευτικὴν,
τὴν μὲν ἀδίδακτόν τι τῆς φύσεως δῶρον, ἡ δύναμις δὲ πολλῇ τῇ ἀσκήσει καὶ
συνεχεῖ τῷ πόνῳ καὶ ζήλῳ τῶν ἀρχαίων προσγεγενημένη ἔστω. Ταῦτα μὲν
οὖν ἄτεχνα καὶ οὐδὲν ἑμοῦ συμβούλου δεόμενα· οὐ γὰρ συνετοὺς καὶ ὀξεῖς
ἀποφαίνειν τοὺς μὴ παρὰ τῆς φύσεως τοιούτους φησὶ τοῦτο ἡμῖν τὸ βιβλίον.
(34[44 κ.ἑ.])*

Ἦτοι: «Λέγω, λοιπόν, ὅτι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ συγγράψῃ ἱστορία κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο, ἔχει ἔλθει φέροντας μαζί του ἐκ φύσεως τὶς δύο αὐτὲς κορυφαῖες ἀρετές, δηλ. καὶ τὴν σύνεσι τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν δύναμι τὴν ἐρμηνευτικὴ, ἡ μὲν σύνεσι εἶναι ἓνα δῶρο τῆς φύσεως, ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διδαχθῇ, ἡ δὲ δύναμι ἀποκτᾶται μὲ ἄσκησι πολλὴ καὶ μὲ μόχθο συνεχῇ καὶ μὲ ζηλευτῇ μίμησι τῶν ἀρχαίων προτύπων. Αὐτὰ λοιπόν στεροῦνται τέχνης καὶ καθόλου δὲν μὲ χρειάζονται ὡς σύμβουλο· διότι αὐτὸ τὸ βιβλίον (μου) δὲν μᾶς λέγει ὅτι κάνει συνετοὺς καὶ εὐφυεῖς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι τέτοιοι ἀπὸ τὴν φύσιν των».

Ἐπειδὴ λοιπόν ἡ σύνεσι εἶναι κάτι τὸ ἀδίδακτο καὶ ἀποτελεῖ χάρισμα τῆς φύσεως, δηλ. κληρονομεῖται, ἡ δὲ δύναμι ἡ ἐρμηνευτικὴ εἶναι ἀποτέλεσμα ἀσκήσεως πολλῆς καὶ μόχθου συνεχοῦς καὶ μιμήσεως ζηλευτῆς, δηλ. ἀποκτᾶται μὲ προσοπικὴ προσπάθεια, ὁ Λουκιανὸς ἔχει τὴν γνώμη ὅτι αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα ἀποτελοῦν τὴν βασικὴ προϋπόθεσι, διὰ νὰ ἀρχίσῃ ἡ διδασκαλία. Ἡ φύσι καὶ ἡ δύναμι αὐτῇ, λέγει ὁ Λουκιανός, δὲν χρειάζονται οὔτε τέχνη οὔτε καὶ τὶς συμβουλές του. Στὸ βιβλίον του αὐτὸ δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι θὰ ἀναδείξῃ συνετοὺς καὶ εὐφυεῖς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι τέτοιοι ἀπὸ τὴν φύσιν των⁵¹.

Τὴν ἴδια γνώμη ἐπαναλαμβάνει ὁ συγγραφέας καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τοῦ ἔργου αὐτοῦ:

51. Βλ. Gert Avenarius, *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung*, Meisenheim / Glan 1956, σ. 30 κ.ἑ.

Οὐ γὰρ ὄντινοῦν παραλαβόντες ἀποφαίνειν συγγραφέα φαμέν, ἀλλὰ τῷ φύσει συνετῷ καὶ ἄριστα πρὸς λόγους ἡσκημένῳ ὑποδείξειν ὁδοὺς τινὰς ὁρθάς, εἰ δὴ τοιαῦται φαίνονται, αἷς χρώμενος θάττον ἂν καὶ εὐμαρέστερον τελέσειεν ἄχρι πρὸς τὸν σκοπὸν. (35 [48])

«Διότι, ἂν παραλάβωμε οἰονδήποτε», λέγει ὁ Λουκιανός, «δὲν ἰσχυρίζομαστε ὅτι τὸν ἀναδεικνύομε συγγραφέα, ἀλλὰ στὸν ἀπὸ τὴν φύσι τοῦ συνετοῦ καὶ ἑξασκημένο νὰ γράφῃ λόγους κατὰ τὸν καλῦτερο τρόπο θὰ ὑποδείξωμε μερικοὺς ὁρθοὺς τρόπους, ἂν βέβαια φαίνονται ὅτι εἶναι τέτοιοι, τοὺς ὁποίους, ἂν αὐτὸς ἀκολουθήσῃ, θὰ φθάσῃ γρηγορώτερα καὶ εὐκολώτερα μέχρι τὸν σκοπὸ τοῦ».

Στὴν παντοδυναμία ὅμως τῆς φύσεως δὲν πιστεύει οὔτε καὶ ὁ Λουκιανός⁵²:

Καίτοι οὐ γὰρ ἂν φαίης ἀπροσδεῇ τὸν συνετὸν εἶναι τῆς τέχνης καὶ διδασκαλίας ὧν ἀγνοεῖ. (36 [48])

«Διότι δὲν μπορεῖς νὰ ἰσχυρισθῇς», γράφει ὁ Λουκιανός, «ὅτι ὁ συνετός, δηλ. ὁ προικισμένος ἀπὸ τὴν φύσι τοῦ, δὲν ἔχει ἀνάγκη τὴν τέχνη καὶ τὴν διδασκαλία διὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζει».

Ὁ Λουκιανὸς ἐδῶ χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο τέχνη κατ' ἐπίδρασι τῆς ρητορικῆς, ὁ ὁποῖος σημαίνει «ἐπιδεξιότητα στὴν τέχνη, τέχνη, ἐπιστήμη» (πβ. ἀνωτ., σ. 351).

Πολύτιμες πληροφορίες διὰ τὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη ἀντλοῦμε ἐπίσης ἀπὸ τὸ ψευδοπλουτάρχειο ἔργο Περὶ παίδων ἀγωγῆς. Ὁ συγγραφέας στὴν πραγματεία αὕτῃ δὲν μᾶς παραδίδει μίαν εἰδικὴ διδασκαλία περὶ ἀγωγῆς, ἀλλὰ ἀπευθύνει συμβουλὲς πρὸς τοὺς γονεῖς, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νὰ φροντίζουν διὰ τὴν μόρφωσι τῶν παιδιῶν τῶν. Θεωρεῖ τὴν ἀγωγή ὡς ἔργο ἀποκλειστικῶς τῶν γονέων καὶ ὄχι τῆς πολιτείας ἢ τοῦ σχολείου, τὸ ὁποῖον ὅμως οὐδόλως ἀναφέρει. Ὡς σκοπὸ τῆς ἀγωγῆς ὀρίζει τὴν δικαιοπραγία, δηλ. τὴν διάπλασι ἐνὸς νέου δίκαιου καὶ ἐνάρετου, μιᾶς ἠθικῆς προσωπικότητος. Πρὸς πραγματοποίησι τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ κρίνει ἀπαραίτητους τρεῖς ὅρους:

Καθόλου μὲν εἰπεῖν, ὃ κατὰ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν λέγειν εἰώθαμεν, ταῦτόν καὶ κατὰ τῆς ἀρετῆς φατέον ἐστίν, ὡς εἰς τὴν παντελεῇ δικαιοπραγίαν τρία δεῖ συνδραμεῖν, φύσιν καὶ λόγον καὶ ἔθος. Καλῶ δὲ λόγον μὲν τὴν μάθησιν, ἔθος δὲ τὴν ἄσκησιν. Εἰσὶ δ' αἱ μὲν ἀρχαὶ < τῆς φύσεως, αἱ δὲ προκοπαὶ > τῆς μαθήσεως, αἱ δὲ χρήσεις τῆς μελέτης, αἱ δ' ἀκρότητες πάντων. Καθ' ὃ δ' ἂν λειφθῇ τούτων, κατὰ τοῦτ' ἀνάγκη χωλὴν γίνεσθαι τὴν ἀρετὴν. Ἡ μὲν γὰρ φύσις ἄνευ μαθήσεως τυφλόν, ἡ δὲ μάθησις δίχα φύσεως ἑλλίπεις, ἡ δ' ἄσκησις χωρὶς ἀμφοῖν ἀτελής. (4 [=2 B])

52. Βλ. Avenarius, ὁ.π., σ. 32 κ.ε.

«Διὰ τὰ ὁμιλήσω βέβαια γενικά», λέγει ὁ Ψευδο-Πλούταρχος, «ἐκείνο τὸ ὁποῖο συνηθίζομε νὰ λέγωμε σχετικῶς μὲ τις τέχνες καὶ τις ἐπιστήμες, τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ἀναφέρωμε καὶ διὰ τὴν ἀρετὴν, ὅτι δηλ. διὰ τὴν τέλεια ἀρετὴν πρέπει νὰ συντρέξουν τρία πράγματα: ἡ φύσις, ὁ λόγος καὶ τὸ ἔθος. Ὀνομάζω δὲ λόγον μὲν τὴν μάθησι, ἔθος δὲ τὴν συνήθεια, τὴν ἄσκησι. Ἀνέκουν δὲ οἱ μὲν ἀρχεῖ στὴν φύσι, οἱ δὲ πρόοδοι στὴν μάθησι, οἱ δὲ ἐφαρμογές στὴν ἄσκησι καὶ οἱ τελειότερες αὐτῆς ἐξαρτῶνται ἀπὸ ὅλα αὐτά. Ἄν δὲ σὲ καί τι ἀπὸ αὐτὰ ὑστερήσῃ ἡ ἀρετὴ, ἐξ αἰτίας τούτου εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνεταί αὐτὴ ἐλαττωματικὴ. Διότι ἡ μὲν φύσι χωρὶς μάθησι εἶναι πρᾶγμα τυφλόν, ἡ δὲ μάθησι χωρὶς τὴν φύσι γίνεταί ἐλλιπὴς καὶ ἡ ἄσκησι χωρὶς αὐτὰ τὰ δύο εἶναι ἀτελής».

Ἐδῶ δηλ. ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι διὰ τὴν ἀπόκτησι τῆς ἀρετῆς ἀπαυτῶνται, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὶς τέχνες καὶ στὶς ἐπιστήμες, τρία στοιχεῖα: ἡ φύσις, δηλ. οἱ ἔφυτες ἱκανότητες, ὁ λόγος, δηλ. ἡ διδασκαλία καὶ ἡ μάθησι, καὶ τὸ ἔθος, δηλ. ἡ ἄσκησι. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ παράγοντες εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἐπίτευξι τοῦ ἐν λόγῳ σκοποῦ, διότι οἱ φυσικὲς καταβολές χωρὶς τὴν μάθησι εἶναι τυφλές, ἡ δὲ μάθησι χωρὶς τις φυσικὲς προδιαθέσεις εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἡ ἄσκησι χωρὶς τὴν φύσι καὶ τὴν μάθησι εἶναι ἀνεπαρκής.

Στὴν συνέχεια τοῦ ἔργου αὐτοῦ παραβάλλεται ἡ φύσις πρὸς τὴν γῆν, δηλ. τὸ χωράφι, ὁ παιδαγωγὸς πρὸς τὸν γεωργὸ καὶ οἱ συμβουλές καὶ τὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς σπόρους:

Ὡσπερ δὲ τῇ γεωργίᾳ πρῶτον μὲν ἀγαθὴν ὑπάρξει δεῖ τὴν γῆν, εἰτα δὲ φυτουργὸν ἐπιστήμονα, εἰτα σπέρματα σπουδαῖα, τὸν αὐτὸν τρόπον γῇ μὲν ἔοικεν ἡ φύσις, γεωργῷ δ' ὁ παιδεύων, σπέρματι δ' αἱ τῶν λόγων ὑποθήκαι καὶ τὰ παραγγέλματα. (4 [=2 B])

Ἦτοι: «Ὅπως ἀκριβῶς δὲ στὴν γεωργίᾳ πρῶτον μὲν πρέπει νὰ ὑπάρξῃ ἡ εὐφορὴ γῆς, ἔπειτα δὲ ὁ ἔμπειρος καλλιεργητῆς φυτῶν, κατόπιν σπόροι σπουδαῖοι, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ μὲν φυσικὲς καταβολές ὁμοιάζουν μὲ χωράφι, ὁ δὲ παιδαγωγὸς μὲ γεωργὸ καὶ οἱ συμβουλές καὶ τὰ παραγγέλματα μὲ σπόρον».

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ ἡ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου παραβάλλεται μὲ τὸ παράδειγμα τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀγροῦ. Ἡ γῆ, λοιπόν, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν φύσι τοῦ ἀνθρώπου, ὁ γεωργὸς πρὸς τὸν διδάσκαλο καὶ ὁ σπόρος πρὸς τις συμβουλές καὶ τὰ παραγγέλματα⁵³.

Τέλος, ἀναφέρω τὸ χωρίο τοῦ Ἀνωνύμου τοῦ Ἰαμβλίχου, ὅπου ἐπίσης τονίζεται ἡ μεγάλη σημασία, τὴν ὁποία ἔχει ἡ συνύπαρξι καὶ τῶν

53. Βλ. Jaeger, *Παιδεία*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 349 κ.ε.

τριῶν παραγόντων: φύσεως, διδασκαλίας καὶ ἀσκήσεως διὰ τὴν ὀρθὴν παιδείαν τοῦ ἀνθρώπου:

(1) "Ο,τι ἂν τις ἐθέλῃ ἐξεργάσασθαι εἰς τέλος τὸ βέλτιστον, ἐάν τε σοφίαν ἐάν τε ἀνδρείαν ἐάν τε εὐγλωσσίαν, ἐάν τε ἀρετὴν ἢ τὴν σύμπασαν ἢ μέγρος τι αὐτῆς, ἐκ τῶνδε οἷόν τε εἶναι κατεργάσασθαι. (2) Φῦναι μὲν πρῶτον δεῖν, καὶ τοῦτο μὲν τῇ τύχῃ ἀποδεδόσθαι, τὰ δὲ ἐπ' αὐτῷ ἤδη τῷ ἀνθρώπῳ τάδε εἶναι, ἐπιθυμητὴν γενέσθαι τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν φιλόπονόν τε καὶ προαιετήματα μαθητόντα καὶ πολλὸν χρόνον αὐτοῖς συνδιατελοῦντα. (3) Εἰ δέ τι ἀπέσται τούτων καὶ ἓν, οὐχ οἷόν τέ ἐστιν οὐδὲν ἐς τέλος τὸ ἄκρον ἐξεργασθαι, ἔχοντος δὲ ἅπαντα ταῦτα, ἀνυπέρβλητον γίγνεται τοῦτο, ὅ,τι ἂν ἀσκῇ τις τῶν ἀνθρώπων⁵⁴.

«Ὅτι δὴ ποτε θέλῃ κανεῖς νὰ φέρῃ σὲ πέρας κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο εἶτε τὴν σοφίαν εἶτε τὴν ἀνδρείαν εἶτε τὴν εὐγλωττίαν εἶτε τὴν ἀρετὴν ἢ τὸ ὅλον ἢ κάποιον μέρος αὐτῆς, εἶναι δυνατόν νὰ τὸ ἐπιτύχῃ ὑπὸ τις ἐξῆς προϋποθέσεις: Πρῶτα μὲν πρέπει νὰ εἶναι προικισμένος ἀπὸ τὴν φύσιν, καὶ τοῦτο μὲν ἔχει ἀποδοθῇ στὴν τύχην, τὰ δὲ ἄλλα, τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται τώρα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον, εἶναι τὰ ἐξῆς: Νὰ ἐπιδιώξῃ τὰ καλὰ καὶ σπουδαῖα καὶ νὰ γίνῃ φιλόπονος καὶ πάρα πολὺ ἐνωρὶς νὰ ἀρχίσῃ νὰ μαθαίνει καὶ ἐπὶ πολὺ χρονικὸ διάστημα νὰ ἐξακολουθῇ νὰ καταγίνεται μὲ αὐτά. Ἄν ὅμως ἔστω καὶ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ λείψῃ, στὸ τέλος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτύχῃ τίποτε τὸ ὑψηλόν, ὅταν ὅμως ἔχῃ ὅλα ἐν γένει αὐτά, ὁτιδήποτε ἀσκῇ κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, τοῦτο γίνεται ἀνυπέρβλητον», λέγει ὁ συγγραφέας.

Διὰ μίαν τέλειαν, ἐπομένως, ἀγωγή τοῦ νέου εἶναι ἀπαραίτητες καὶ οἱ φυσικὲς καταβολὲς καὶ ἡ διδασκαλία καὶ ἡ ἄσκησις. Οἱ φυσικὲς ικανότητες μόνες των δὲν ἀρκοῦν διὰ τὴν πρόοδόν του. Χρειαζοῦνται πρὸς τοῦτο ὅπως δὴ ποτε καὶ οἱ δύο ἄλλοι παράγοντες, διὰ τῶν ὁποίων οἱ ἔμψυτες ἰδιότητες ἐξελίσσονται καὶ ἡ νοημοσύνη ἐνισχύεται. Ἡ ἐξέλιξις αὐτῇ ἐπιτυγχάνεται κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴν μάθησιν καὶ τὴν ἄσκησιν, ποὺ συμβάλλουν τὰ μέγιστα στὴν ἀνάπτυξιν τῆς πνευματικῆς ικανότητος τοῦ νέου. Ὅρθως λοιπὸν ὁ τραγικὸς Εὐριπίδης διὰ στόματος τῆς Ἑκάβης τονίζει: Οὕτω παῖδας εὖ παιδεύετε. (Ἰκέτ. 917), παράγγελμα, τὸ ὁποῖο πρέπει ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐνστερνίζονται καὶ νὰ ἐφαρμόζουν ἐπ' ἀγαθῶ τῶν παιδιῶν καὶ γενικώτερα τῆς κοινωνίας.

54. Fr Vs 89 (82) Anonymus lamblichi 1,1-1,3 = II 400,1 κ.έ. (Diels-Kranz).

ZUSAMMENFASSUNG

BEGABUNG - LEHRE - ÜBUNG. Pädagogische Termini technici der alten Griechen».

In dieser Studie wird die Dreiheit φύσις, διδασκαλία und ἄσκησις als pädagogische Termini technici der alten Griechen erforscht. Bei Homer und Hesiod kommt nur διδασκαλία vor. In Ilias XI 828 ff. haben wir das erste klassische Beispiel für einen Unterricht, den der verletzte Eurypylos dem Patroklos erteilte, wie Cheiron den Achilles lehrte. Ein anderes Beispiel für einen Unterricht findet sich auch in Ilias IX 438 ff., in dem der Pädagoge Phönix in Troja den jungen und im gemeinsamen Krieg und in den Reden in den öffentlichen Versammlungen unerfahrenen Achilles lehrte, so daß μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι προκητῆρά τε ἔργων (443).

Bei Homer (z.B. B 57 ff.) und Hesiod (z.B. Ἔργα 129) finden wir das Wort φύη in der Bedeutung «das äußere Ansehen des Menschen, der hohe Wuchs», im Gegensatz zu den nachhomerischen Dichtern, die dieses Wort als Terminus technicus verwenden in der Bedeutung «die natürlichen Anlagen, die Beschaffenheit des Menschen». Bemerkenswert ist es auch, daß das Wort ἄσκησις bei den oben erwähnten epischen Dichtern nicht vorkommt.

Mit dieser aber pädagogischen Dreiheit φύσις bew. φύη (dor. φυά), διδασκαλία und ἄσκησις beschäftigten sich die nachhomerischen Griechen. Aus der Untersuchung geht hervor, daß die Dichter der aristokratischen Auffassung die große Bedeutung betonen, die die Begabung (φύσις) für die Menschen hat. Theognis hebt, soweit ich weiß, als erster hervor, welche große Rolle die vererbte Intelligenz in der Erziehung spielt, ohne gewiß (=55) den Beitrag der Lehre zu ignorieren: ἀλλὰ διδάσκων/ οὐ ποτε ποιήσεις τὸν κακὸν ἄνδρ' ἀγαθὸν (Ἐλεγ. A' 437-438).

Pindar glaubt ebenfalls, daß die φύς den wichtigsten Bestandteil der geistigen Entwicklung des Menschen bildet: τὸ δὲ φύξ κράτιστον ἄπαν (᾽Ολ. X 100).

Oftmals hebt auch Sophokles die Bedeutung der φύσις hervor: "Ο,τι γὰρ φύσις ἀνέρι δῶ / τὸδ' οὐ ποτ' ἂν ἐξέλοις (fr. 808 f.).

Euripides, nach der aristokratischen Auffassung, daß die φύσις des adligen Menschen sich nicht ändert, bemerkt, daß derjenige, der versuchen würde die Natur (φύσιν) des Menschen zu besiegen, eine große Dummheit begehen würde.

Bei seiner Tragödie Ἡλέκτρα 367-372 aber behauptet er, daß die natürlichen Kräfte der Menschen verwirrt werden. Menschen, die von adligen Eltern stammen, erweisen sich als unwürdig, oder auch umgekehrt: Kinder gemeiner Väter werden berühmt.

Außer den tragischen Dichtern glaubt auch der Komiker Aristophanes (Σφῆκ. 1457-1461) an die Wichtigkeit der natürlichen Grundlagen, ohne die Faktoren Erziehungswesen und Umwelt auszuschließen, welche sehr oft den Charakter des Menschen verändern.

Thukydides, einer der Prosaiker, betrachtet die φύσις als die entscheidende Kraft der geistigen Fähigkeiten des Menschen. Seiner Ansicht nach, verdankt Themistokles sein Talent der Kraft seiner natürlichen Eigenschaften. Er war ein sehr geschickter Beurteiler und ein ausgezeichnete Prophet dank seiner Intelligenz, ohne irgendeine Unterstützung vom Unterricht zu haben, weder von Anfang an, noch hinterher. Zugleich hebt er den Bestandteil μελέτη anstatt ἄσκησις hervor. Mit geringer Übung (μελέτης δὲ βραχύτητι) zeigte sich Themistokles als der geschickteste, sofort das gehörige zu finden.

In einem Fragment seines verlorenen Werks Μέγας Λόγος behauptet Protagoras, daß die Lehrkunst Begabung und Übung braucht. Soweit ich weiß, hat er als erster den dritten Bestandteil ἄσκησις eingeführt, wecher ohne Zweifel zu einer perfekten Erziehung des Menschen beiträgt.

Demokritos glaubt, daß die Natur und die Erziehung etwas Ähnliches sind (68 [55] B. 33=II 153, 1ff. Diels-Kranz). In einem anderen Zitat aber behauptet er, daß mehr Leute durch Übung tüchtig als aus Anlage werden (68 [55] B. 242=II 193, 14f. Diels-Kranz).

Dem stimmen der Sophist Kritias zu: Ἐκ μελέτης πλείους ἢ φύσιος ἀγαθοί (88 [81] B. 9=II 380, 15 Diels-Kranz), als auch der Dichter Epicharmos: Ἄ δὲ μελέτα φύσιος ἀγαθῶς πλέον δαρεῖται, φίλοι (23 [13] B. 3=I 203, 10 Diels-Kranz). Der Sophist Antiphon dagegen glaubt, daß (=55)

das Erste für den Menschen die Erziehung ist (87 [80] B. 60 = II 365, 1 f. Diels-Kranz).

Nach Isokrates aber ist die Natur die wichtigste Voraussetzung für die ausgezeichneten Handlungen. Aber an anderen Stellen betont der Redner die große Bedeutung der drei Bestandteile φύσις, διδασκαλία, ἄσκησις für die Bildung eines perfekten Redners (Κατὰ Σοφ. 14-15 und Περὶ Ἀντιδ. 187-188).

Die gleiche Meinung haben auch Sokrates, nach Plat. Phaedr. 269d und Xenoph. Ἀπομν. III, 9, 1-2, und Aristoteles: Ἀλλὰ μὴν ἀγαθοὶ γε καὶ σπουδαῖοι γίγνονται διὰ τριῶν. Τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις, ἔθος (d.h. Übung), λόγος (also Unterricht) (Πολιτ. Η' 13. 1332a 38 ff.)

Das gleiche wird auch von den folgenden Schriftstellern behauptet: Pseudo-Hippokrates Νόμ. 2, Dionysios v. Halikarnassos Περὶ μιμ. 2, 27, Lukian Πῶς δεῖ ἱστορ. συγγρ. 34 [44 ff.], Pseudo-Plutarch Περὶ παίδων ἀγωγῆς 4 (=2B) und Anonymos des Iamblichos (89 [82] 1, 1ff. = II 400, 1ff. Diels-Kranz).

Für eine vollkommene Bildung des Menschen braucht man also auf jeden Fall die natürliche Begabung, den Unterricht und die Übung. Die natürlichen Fähigkeiten allein reichen nicht aus für seinen Fortschritt. Hierfür sind der Unterricht und die Übung auf jeden Fall notwendig, mit denen das Talent sich weiterhin entwickelt und der Verstand schärft. Richtig betont nun Euripides vom Munde der Hekabe: οὕτω παῖδας εὖ παιδεύετε (Ἰκέτ. 917), eine Paränese, die alle Menschen sich zu Herzen nehmen und anwenden sollten als Gut für ihre Nachkommen und für die Gemeinschaft insgesamt.

ANT. DEM. PAPANIKOLAOU